

KONINKLIJKE NEDERLANDSE
AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

**De Friezen als uitverkoren volk: religieus-patriottische geschiedschrijving in vijftiende-
eeuws Friesland**

Mol, J.A.; Smithuis, J.

published in

Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis
2008

[Link to publication in KNAW Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Mol, J. A., & Smithuis, J. (2008). De Friezen als uitverkoren volk: religieus-patriottische geschiedschrijving in vijftiende-eeuws Friesland. *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, 11, 175-204.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the KNAW public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the KNAW public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:
pure@knav.nl

De Friezen als uitverkoren volk

*Religieus-patriottische geschiedschrijving
in vijftiende-eeuws Friesland¹*

J.A. (HANS) MOL EN JUSTINE SMITHUIS

Inleiding

‘Zoals God aan de kinderen van Israël grote dingen heeft gedaan, zo heeft Hij in Zijn almacht ook vele wonderbaarlijke daden aan en door ons Friese volk verricht’. Dat is de centrale boodschap die in een vijftal laatmiddeleeuwse historische geschriften uit Friesland aan de lezers en toehoorders wordt overgebracht. Ondanks soms aanzienlijke onderlinge verschillen vertonen deze teksten een grote samenhang. Het verhaal erin is opgebouwd uit dezelfde reeks van veertien² legenden over de Friezen: over hun herkomst, hun kerstening, de verwerving van hun vrijheid en de diensten die zij de christenheid hebben bewezen. De serie start met de uittocht van stamvader Friso uit India en eindigt met de kruistochtinspanningen van de Friezen in 1248 die leidden tot de val van Aken en de bevestiging van een door Karel de Grote verleend vrijheidsprivilege door Rooms-koning Willem II van Holland. In hun opeenvolging lijken deze legenden bewust uitgekozen om een patriottische canon in een religieus kader te vormen. Sommige zijn uit oudere bronnen bekend, maar zij hebben met de andere legenden die voor de gelegenheid nieuw gecomponeerd werden, een bijzondere verpakking gekregen. Iedere legende begint namelijk steeds met een concrete parallel uit de geschiedenis van het joodse volk. Zo wordt de lezer en toehoorder duidelijk gemaakt dat ook de Friezen begenadigd waren en Gods bijzondere bescherming genoten.

Het is deze ‘Hebreeuwse’ parallellie die de aandacht trekt. In Europees verband kan voor Friesland van een vroeg saamhorigheidsbewustzijn worden gesproken. Al in de dertiende-eeuwse geschiedwerken en rechtsteksten uit dit noordelijke kustgebied schemert de idee door dat de Friezen een bijzondere natie vormen die op grond van haar inzet voor Kerk en christenheid een eigen vrijheid heeft verdiend; een vrijheid of recht om zichzelf te besturen zonder tussenkomst van een landsheer.³ Op

¹ Met dank aan Rolf Bremmer, Henk Meijering, Jaap van Moolenbroek en Han Nijdam voor hun commentaar.

² Er wordt ook wel van dertien legenden gesproken; het getal hangt af van welke verhalen men bij de proloog rekent en welke niet. Zie verder paragraaf 1.

³ Zie bijvoorbeeld de *Quedam narracio*, geschreven door een Friese geestelijke, p. 82: ... *tota illa magna, dives, nobilis et gloriosa Frisia*.

een enkele plek wordt Friesland ook direct of indirect met het oude Israël vergeleken.⁴ Van een verdergaand gebruik van de bijbelse *narratio* om het Friese culturele en politieke zelfbewustzijn te verstevigen is echter pas sprake in deze onderling sterk verwante teksten uit de late Middeleeuwen. Dat gebruik is dan in Noordwest-Europa nog wel betrekkelijk nieuw; we treffen het in de historiografie van de omringende gewesten en landen vóór 1500 althans niet aan.⁵ Een en ander doet een serie vragen rijzen over het doel van de schrijver(s) met het geschiedverhaal, de functie en betekenis van het 'uitverkoren volk'-motief, en over de politieke context waarin deze kronieken weerklank beoogden te hebben en ook kregen.

De teksten in kwestie staan in de historiografische literatuur bekend als de *Gesta*-groep, in de eerste plaats omdat twee ervan deze aanduiding in de titel dragen: de in het Fries gestelde *Gesta Fresonum*⁶ en de daarvan afgeleide Middelnederlandse *Gesta Frisiorum*,⁷ en ten tweede omdat ze vanwege hun inhoud en karakter door Waterbolk, in navolging van Romein, *Gesta Dei per Frisios*, 'de daden Gods door de Friezen', gedoopt zijn.⁸ Beide *Gesta*-varianten gelden als bewerkingen van een in het Latijn geschreven tekst, waarvan we sinds 1939 een afgeleide versie tot onze beschikking hebben in de vorm van de *Historia Frisiae*.⁹ De groep bevat naast de drie genoemde werken nog de *Olde Fresche Cronike*,¹⁰ een rijmbewerking in het Middelnederlands, en het zogenoemde *Aldfrysk Kronykje* of *Klein Oudfries Kroniekje*,¹¹

4 Zo in een uit 1218/1219 geredigeerd exemplaar van Caesarius van Heisterbach: Van Moolenbroek, *Mirakels historisch*, 27; alsook in de dertiende-eeuwse *Vita Sibrandi* uit het premonstratenzer klooster Mariëngaarde. Mol en Lambooy, *Vitae Abbatum*, 385. In laatstgenoemde bron kan het echter om een vijftiende-eeuwse invoeging gaan, zie aldaar noot 79.

5 Voor Holland, Gelre, Brabant en Vlaanderen zijn dergelijke systematisch uitgewerkte parallellen onbekend. Nader onderzoek is gewenst. Anthony Smith geeft slechts meer algemene referenties van gelijkstelling in de late Middeleeuwen en zestiende eeuw tussen de eigen natie en het volk Israël voor Schotland en Wales: Smith, *Chosen peoples*, 123-129.

6 *Narrative Sources*, nr. 497; Carasso-Kok, *Repertorium*, nr. 268. Edities: *Codex Aysma*, 506-555; De Crane, 'Gesta Fresonum', 119-143. Handschrift: *Codex Aysma*, Oxford, Bodleian Library, ms. Junius 78, p. 304-320 (omstreeks 1500). Van deze tekst is ook een onvolledige, verkorte variant overgeleverd in de *Codex Furmerius*, Leeuwarden, Tresoar, hs. 1183, f. 25r-28r (omstreeks 1600). Editie: Biesheuvel, 'Gesta Fresonum, een Oudfries kroniekje'.

7 *Narrative Sources*, nr. 498; Carasso-Kok, *Repertorium*, nr. 269. Editie: Epkema, *Oude Friese Kronijken II*, 283-306. Handschriften: Leeuwarden, Tresoar, hs. 9056 D, p. 1-33 (eerste helft zestiende eeuw); Leeuwarden, Tresoar, hs. 345, f. 1r-14r (ca. 1525); Den Haag, KB, hs. 74 J 43 (1702), afschrift door A. Matthaeus naar hs. Leeuwarden 345.

8 Waterbolk, *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving*, 39.

9 *Narrative Sources*, nr. 499; Carasso-Kok, *Repertorium*, nr. 285. Editie: Reimers, 'Vorlage'. Handschrift: München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Lat. 461, f. 1r-25r (1492), afschrift door H. Schedel.

10 *Narrative Sources*, nr. 496; Carasso-Kok, *Repertorium*, nr. 143. Editie: Epkema, *Oude Friese Kronijken II*, 211-249. Handschrift: Leeuwarden, Tresoar, hs. 1689 (ca. 1750), afschrift door T.E. van Goor; Den Haag, KB, hs. 74 B 13 (ca. 1800), afschrift door H. van Wijn naar hs. Leeuwarden 1689.

11 *Narrative Sources*, nr. 495; Carasso-Kok, *Repertorium*, nr. 142. Edities: Buma en Ebel, *Jus municipale Fresonum II*, 562-566; Ottema, 'Inhoud der Oude Friese Kronijk', 207-210; Heeres, 'Oud Friesch kronijkje'; Sipma, 'Aldfrysk kronykje'. Handschriften: Groninger Archieven, Ommelander archieven, inv.nr. 60, f. 10v-11v; *Jus Municipale Frisonum*, Leeuwarden, Tresoar, Collectie Von Richthofen nr. 5 (ná 1464).

dat op het eerste gezicht een uittreksel van een voorganger van de *Olde Freesche Cronike* lijkt te zijn.¹²

Aan het hoe en waarom van de geschriften uit de *Gesta*-groep is sinds de negentiende eeuw wel de nodige aandacht besteed. Bolhuis van Zeeburg ontblootte in 1873 het fantastische, qua weergave van de feiten onbetrouwbare karakter ervan.¹³ Romein legde de nadruk op de gepassioneerde verdediging in deze werken van de ten ondergang gedoemde Friese vrijheid.¹⁴ Reimers stelde het ontstaan ervan aan de orde in de inleiding van zijn publicatie van de *Historia Frisiae*.¹⁵ Hoekstra deed in een oratieopstel een filologische poging tot ontleding van de onderlinge samenhang, waarbij hij aannemelijk maakte dat de *Gesta Fresonum* en *Gesta Frisiorum* vereenvoudigde maar wel geheel eigen bewerkingen van de *Historia Frisiae* zijn.¹⁶ Waterbolk onderstreepte het humanistische, want op de beleving van vaderlandsliefde gerichte karakter van de teksten.¹⁷ En Bremmer wees erop dat het onderliggende concept het karakter heeft van een geleerde constructie.¹⁸

Niettemin heeft het tot dusver ontbroken aan een systematisch historisch en filologisch onderzoek naar de verhalencyclus. Een zeer bescheiden aanzet daartoe is slechts te vinden in een Groningse doctoraalscriptie uit 1984, waarin zeven van de veertien legenden uit de verschillende *Gesta*-werken qua bewoording, bronnen en compositie met elkaar worden vergeleken.¹⁹ Verder verscheen in 1987 een opstel van Jaap van Moolenbroek over een aanvullend verhaalelement uit de *Gesta Fresonum* en *Gesta Frisiorum* waaruit blijkt dat de bewerker de gegevens ervoor haalde uit een weinig bekend homiletisch werk van Caesarius van Heisterbach.²⁰ En in 1994 liet Paul Noomen in een artikel over Suffridus Petrus zien hoe diverse *Gesta*-teksten ondanks hun ideologische lading nu en dan toch verwijzen naar concrete institutionele en landschappelijke realiteiten in Westerlauwers Friesland.²¹ Maar daarmee zijn de belangrijkste vragen bij lange na niet beantwoord. Ofschoon door het werk van Hoekstra de contouren van de samenhang tussen de *Historia Frisiae*, de *Gesta Fresonum*, de *Gesta Frisiorum* en de *Olde Freesche Cronike* zichtbaar zijn geworden, hangt er nog altijd een dichte nevel van tegenstrijdige meningen over kwesties als de tijd en plaats van ontstaan, het milieu van de auteur en bewerker(s), de aanleiding en bedoeling en het beoogde publiek.

12 Zie verderop noot 53.

13 Bolhuis, *Kritiek der Friesche geschiedschrijving*, 61-68.

14 Romein, *Noord-Nederlandse geschiedschrijving*, 146-148.

15 Zie noot 9.

16 Hoekstra, *Vier kronieken*.

17 Waterbolk, *Twee eeuwen Friesche geschiedschrijving*, 36-41.

18 Bremmer, *Hir is eskreven*, 123-126.

19 Melein, *Hoekstenen van de Friese vrijheid*.

20 Te weten de *Omeliae morales XVIII*, in: Hilka, *Wundergeschichten*, 797. Het exemplaar werd kort na 1217 geschreven voordat de *Dialogus Miraculorum* tot stand kwam (1219-1223), waarin het overigens ook voorkomt: Van Moolenbroek, 'Kruisverschijning', 46-51. Een bijgewerkte analyse van het kruisverschijningsverhaal is te vinden in Van Moolenbroek, *Mirakels historisch*, 27-30.

21 Noomen, 'Suffridus Petrus en de Friese identiteit', 147-149, 170-171.

Tekenend voor de onzekerheid in deze is de variatie in datering. Sommigen pleiten voor een ontstaan in het laatste kwart van de vijftiende eeuw²² terwijl anderen een laat veertiende-eeuwse makelij verdedigen.²³ Bremmer voerde onlangs zelfs argumenten aan voor een datering in de decennia tussen 1300 en 1340.²⁴ Het spreekt voor zich dat er met zoveel diversiteit in de chronologie weinig zinnigs over de schrijver en zijn publiek naar voren te brengen is. Nu is het ook geen eenvoudige zaak om tot een aanvaardbare datering en plaatsbepaling te komen, omdat de toetsingsmogelijkheden zowel extern als intern gering zijn. De teksten zijn slechts in afschriften overgeleverd, die ook zeker niet alle rechtstreeks op de originelen teruggaan. En de verhalen zelf bieden vanwege hun legende karakter bijzonder weinig houvast aan concrete feiten.

In onze bijdrage zullen niet alle boven gestelde vragen beantwoord worden. We willen ons tot de historische context beperken en de filologische aspecten vooreerst terzijde laten, met de vaststelling dat die een uitvoerige en zelfstandige behandeling vereisen. Uitgangspunt van ons onderzoek was dat, buiten het inventariseren en kritisch beschouwen van de bestaande inzichten, er enige winst te behalen viel door de verhaalstructuur in de diverse versies nader te ontleden en te vergelijken. Daarbij leek het lonend de meest recente legenden, betreffende de Friese kruistochtprestaties, op lokaliseerbare elementen na te lopen die doen vermoeden dat de teksten een Westerlauwers Friese herkomst hebben. Daarnaast hebben we aandacht besteed aan het geleerde milieu binnen de cisterciënzerabdij Klaarkamp bij Rinsumageest waar volgens een bericht in de *Gesta Fresonum* en *Gesta Frisiorum* de schrijver/bewerker van de aan deze twee teksten voorafgaande volkstalige versies tot de kloostergemeenschap behoorde. We bespreken de mogelijkheid dat niet alleen de directe voorloper van de *Gesta Fresonum* en *Gesta Frisiorum* hier geschreven is, maar ook de vermoedelijk daaraan ten grondslag liggende tekst waarin de bijbelse parallellie het verst is uitgewerkt. Het op schrift stellen, de bewerking en de popularisering zijn ruwweg te dateren – zo zullen we bepleiten – in de periode 1450-1477. Doelgroep van de bewerker(s) zouden de bewoners van Friesland bewesten de Lauwers zijn geweest, wier vrijheid in deze periode enkele malen serieus bedreigd leek te worden door de Bourgondische hertogen.

De Friese Vrijheid, die verdedigd moest worden, kan omschreven worden als een toestand van 'landheerloosheid'.²⁵ De kustgebieden tussen Vlie en Wezer waren in de twaalfde en dertiende eeuw vrij geraakt van landsheerlijk bestuur toen de verschillende 'zuidelijke' heren die grafelijke rechten op delen van Friesland in handen hadden gekregen, niet in staat bleken deze effectief om te zetten in territoriaal gezag. De consequentie daarvan was dat per gouw (*terra*) de inheemse elite zelf het bestuur en de rechtspraak uitoefende onder leiding van gekozen rechters. Men zou in dit verband van communaal bestuurde landgemeenten kunnen

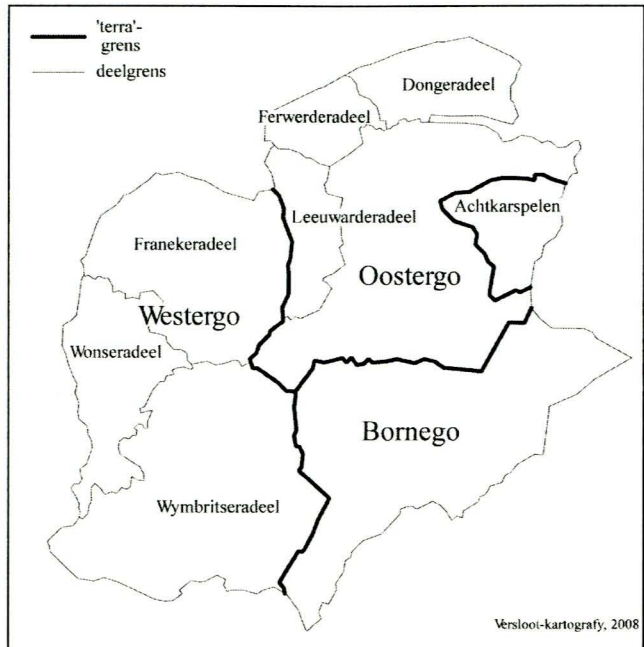
22 Bolhuis van Zeeburg, *Kritiek*, 61; Bruch, *Supplement*, 56.

23 Reimers, 'Vorlage', 108.

24 Bremmer, *Hir is eskriven*, 106.

25 Zie voor een introductie de eerste hoofdstukken uit de dissertatie van Vries, *Heilige Roomse Rijk en Friese Vrijheid*; vergelijk Van Lengen, 'Territoriale Gliederung'.

Afb. 1 De dertiende-
eeuwse indeling van
Westerlauwers Friesland,
met de vijftiende-eeuwse
jongere delen die in de ti-
tels van de boeteregisters
voorkomen (Leeuwarde-
radeel, Ferwerderadeel).

spreken. Zij beschikten niet over een machtsapparaat en moesten dus veel ruimte laten voor het vetewezen. In de gebieden ten oosten van de Lauwers (de Ommelanden en Oost-Friesland) werd hun onafhankelijkheid in de loop van de vijftiende eeuw ingeperkt of zelfs terzijde geschoven door andere machten, te weten het zich tot een stadstaat ontwikkelende Groningen en de Oostfriese hoofdelingenfamilie Cirksena, die in 1464 haar huismacht door de keizer tot een heus graafschap gepromoveerd zag worden. Sinds die tijd was Westerlanders Friesland, dat in ons opstel centraal staat, de enige Friese regio waar de gouwen en steden nog zichzelf bestuurden.

Hierna volgt eerst een overzicht van de legenden en de door de opstellers gebruikte bronnen. Daarna doen we een poging de verwantschap tussen de verschillende varianten alsook hun sequentie vast te stellen, op basis van hun compositie. Als dan op die manier het oorspronkelijke concept is aangewezen en een conclusie is getrokken over de opeenvolging in populariserende versies, gaan we na hoe en waarom de parallellen met het volk van Israël in de volkstalige varianten vereenvoudigd zijn. Vervolgens proberen we de traditie zo veel mogelijk in de tijd en de ruimte plaatsen. Dat gebeurt op retrospectieve wijze, door eerst de dateerbare *Olde Freesche Cronike* en de beide *Gesta*-teksten te behandelen. Daarbij komt ook het gegeven aan bod dat doet veronderstellen dat (althans een deel van) de auteur(s) binnen de abdij van Klaarkamp gezocht moeten worden. Daarna wordt besproken door wie het origineel geschreven zou kunnen zijn. De contextbepaling wordt ten slotte gevolgd door een beschouwing over het (beoogde) publiek, het doel en het mogelijke functioneren van de *Gesta*-cyclus in de laatmiddeleeuwse Friese samenleving.

1 Inhoud en structuur

Voor een beknopte beschrijving van de afzonderlijke legenden houden we ons in navolging van Hoekstra aan de volgorde van de Latijnse *Historia Frisiae*,²⁶ vooruitlopend op het vermoeden dat deze in de kern de stamtekst biedt

Allereerst is er een proloog, waarin de goddelijke leiding aan de geschiedenis van de Friezen verklaard wordt door te wijzen op Gods *misericordia* en zijn wonderlijke daden ten aanzien van het volk Israël. Daarbij vallen diverse namen van oudtestamentische helden die verderop ook aan bod zullen komen, zoals Abraham, Mozes, Jozua, de richteren Samgar, Deborah, Gideon en Simson, koning David, Judith, Esther en de Maccabeeën.

Vervolgens wordt – hier te benoemen als element A – de oorsprong van de Friezen beschreven. Dat gebeurt meteen aan de hand van een parallel: zoals de zonen van Israël uit Ur der Chaldeeën en later uit Egypte moesten trekken, zo waren drie broers die in de provincie *Fresia* in Indië woonden, gedwongen hun land te verlaten om door God geleid naar verre streken in het noorden en westen te varen. Deze broers, die Friso, Saxo en Bruno heetten, waren overigens christen omdat Indië al voor hun tijd door de apostel Thomas was gekerstend.

In verhaal B wordt op uitvoerige wijze toegelicht hoe de broers het nieuwe land in bezit namen, zoals de Israëlieten het Beloofde Land verdeelden na de tocht door de woestijn. Bruno en Saxo komen het eerst aan bod; hun namen moeten uiteraard verbonden worden met Brunswijk en Saksen. Friso krijgt de streek toegewezen die Friesland komt te heten. Hij heeft behalve een dochter zeven zonen, die elk een stuk van het land in beheer nemen. Deze zeven stukken zijn de Zeven Zeelanden. Het verhaal mondt uit in een beschrijving van de Zeven Friese Zeelanden, die zich uitstrekten van Westfriesland bewesten het Vlie, tot Ditmarschen, ver voorbij de Wezer.

Het uit diverse elementen samengestelde verhaal C gaat over de onderwerping van Friesland door Radbod (Redbad), de koning der Denen. De inwoners werden door hem gedwongen het christendom op te geven en houten banden om hun hals te dragen als teken van slavernij. Maar zoals God aan de Israëlieten Mozes zond om hen uit de gevangenschap van de farao te bevrijden, zo stuurde Hij Willibrord naar de Friezen, om hen te bekeren en voor het gezag van Pepijn, de koning der Franken, te doen kiezen. Willibrord werd als missionaris opgevolgd door Bonifatius, die met Jozua wordt vergeleken. Toen hij gestorven was, werden de Friezen door Ludger, de hertog der Saksen, gedwongen opnieuw het heidendom aan te nemen. Bonifatius' opvolgers Willehad, Liudger, Gregorius en vele anderen slaagden er als quasi-richteren echter in om hen weer tot het ware geloof te brengen. Van Liudger en Willehad wordt benadrukt dat zij de stichters waren van Munster en Bremen als de twee andere bisdommen naast Utrecht met territoria in de Friese landen.

Verhaal D biedt de klassieke, uit de dertiende eeuw stammende sage van Karel

²⁶ Anders dan Hoekstra maken we er echter geen dertien maar veertien verhalen van. Om verarring te voorkomen geven we ze hier ook een letter in plaats van een cijfer.

en Redbad, in een enigszins geforceerde vergelijking. Koning Karel verdient evenveel lof als David die Goliath doodde, omdat hij de Friezen van Redbad wist te bevrijden. Dat gebeurde op een wel heel bijzondere manier. Om bloedvergieten te voorkomen, besloten Karel en Redbad een vreedzame tweekamp te houden; wie het langst stil kon blijven staan, zou overwinnen en Friesland voorgoed krijgen. Toen Karel na enige tijd zijn handschoen liet vallen, raapte Redbad hem op. Omdat laatstgenoemde aldus het eerst bewoog, moest hij het veld ruimen.

Ook verhaal E bevat een oude sage, en wel die over de vinding van het recht. Zoals de Heer via Mozes de joden de wet en de tien geboden schonk, zo deed hij de Friezen na de verjaging van Redbad via koning Karel het recht toekomen. Twaalf aangewezen mannen moeten op bevel van Karel het recht kiezen maar weigeren dit omdat ze er naar eigen zeggen niet toe in staat zijn. Daarop stuurt Karel hen voor straf in een stuurloze boot de zee op zonder zeil en riemen. Wanneer ze in nood tot God bidden verschijnt er plotseling een dertiende man met een houten bijl op zijn schouder. Deze stuurt met de bijl de boot veilig aan land en werpt de bijl op de grond, waarna op dezelfde plek een bron ontspringt. De door God gezondene leert dan de twaalf mannen welk recht ze moeten kiezen en verdwijnt even plotseling als hij gekomen is. Karel bevestigt vervolgens de rechten die de twaalf hem voorleggen. Het zijn dezelfde rechten die volgens het verhaal nog steeds in Friesland gelden.

In vergelijking met de vorige verhalen zijn F en G, met elk weinig meer dan tien regels in druk, uiterst beknopt. F meldt dat Godfried, koning der Denen en oom van Redbad, in een tent door Friezen is gedood, waarna zijn zoon door hen aan een dorre boom bij de Eems werd opgehangen. Deze acties verdienen even veel lof als de daad van Judith die een eind maakte aan het leven van Holofernes (Judith 13).

Een dergelijke waardering is er ook voor de in verhaal G geschreven gevangename van Liudger, hertog van Saksen, die door de Friezen aan koning Karel overgeleverd werd. Hem verging het op dezelfde wijze als de oudtestamentische Haman, die Mordechai wilde laten doden, maar uiteindelijk zelf aan de galg stierf (Esther 7:10).

Verhaal H biedt dan weer een klassieker: de Magnussage. Zoals de Israëlieten uit de Babylonische ballingschap werden bevrijd, zo werden de Friezen verlost van de heidense Redbad. Zij wisten ondanks hun armzalige voorkomen Rome voor Karel de Grote te veroveren onder leiding van hun aanvoerder Magnus. Als tegenprestatie schonk koning Karel hun niet alleen de vrijheid maar ook allerlei voorrechten, die door paus Leo werden bevestigd. De (valse) oorkonde waarin deze rechten zijn vastgelegd, is in extenso opgenomen aan het slot van het verhaal, althans in de *Historia Frisiae*.

Verhaal I betreft een uitgesponnen bericht over de moord op de Utrechtse bisschop Frederik door handlangers van Judith, de vrouw van keizer Lodewijk. Deze daad zou overeenkomen met die van Izebel die de profeet Elia liet vervolgen (1 Koningen 19 en 21). Verhaal J gaat verder met de Utrechtse bisschopsgeschiedenis. De herbouw van de Friese kerken na de Noormannentijd door de heilige bisschop Radbod, kleinzoon van de Deense tiran, en zijn opvolger Balderik wordt

vergeleken met de wederopbouw van de tempel door de Maccabeeën, die daarmee het eerdere werk van Zorobabel, Ezra, Jeremia en Jezus Sirach evenaarden.

In de verhalen K, L, M en N is de thematiek van kerstening, herkerstening en rechtsverlening verlaten en staan de verdiensten van de Friezen in de strijd tegen de Saracenen en de heidenen centraal. Zonder dat het nadruk krijgt, komt de lezer of toehoorder aldus in een andere periode terecht. Het lijkt alsof daarbij met opzet gekozen is voor een herkenbare opeenvolging in tijd en variatie in plaats. Ze betreffen namelijk vier verschillende kruistochtactiviteiten die elk tegen een andere vijand in een ander deel van de toenmalig bekende wereld gericht waren.

In verhaal K wordt eerst het aandeel van de Friezen in de strijd tegen de Moren in Portugal belicht. Daarbij wordt verwezen naar een episode uit het boek van de Maccabeeën over de verdrijving van Heliodorus uit de tempel (Maccabeeën 2). De Friezen weten, ondanks grote tegenstand, onder leiding van hun held Poptatus Lissabon op de vijand te veroveren. Dit gebeurt nadat aan hen de Heilige Mauritijs in de lucht met een leger is verschenen. Als Poptatus dan kort na de overwinning onverhoeds gedood wordt en ter plaatse begraven, groeit op zijn graf een palmboom, wat tot een grote verering leidt. Vanwege de wonderbaarlijke gezinnen die er sindsdien plaatsvinden wordt deze Friese held door de bisschop van Lissabon heilig verklaard.

In verhaal L is de scène verplaatst naar de andere kant van Europa, naar Pruisen en Lijfland. De held Lambertus van Katrijp, die lid is van de Duitse Orde, wordt op hoge leeftijd tot poortwachter van een (hoofd)burcht aangesteld. De naar het heidendom terugverlangende Pruisen proberen, verstopt in graanzakken op wagens, met honderden het kasteel binnen te dringen. Lambertus doorziet echter hun list en steekt ze allemaal dood. Aldus kan hij vergeleken worden met Samgar [Zengar] en Simson (Richteren 3:31 en 15:15), die respectievelijk zeshonderd en duizend vijanden van Israël doodsloegen.

Het zeer uitgebreide verhaal M bestaat uit diverse elementen maar draait in de kern om de verovering van de Egyptische havenstad Damiate in 1218. De Friezen, die dankzij een door wondertekenen begunstigde prediking van Olivier van Keulen massaal het kruis hadden genomen, onderscheidden zich daarbij. Zoals Gideon listig de Amelekieten overwon (Richteren 7), zo triomfeerden de Friezen door met een kunstig bouwsel op hun schepen de kettingtoren in te nemen die de toegang tot de stad beheerste.

Het laatste verhaal (N), over de kruistocht van Rooms-koning Willem II tegen Aken (in 1248), is dan weer uiterst beknopt. Dankzij de inzet van de Friezen, die als ware Maccabeeën vochten onder leiding van hun vaandrig Menaldus, kon de opstandige stad veroverd worden. Willem verleende hun daarop een privilege waarbij hij de door Karel de Grote geschonken rechten bevestigde. Met de integrale tekst van deze bevestigingsoorkonde wordt zowel dit verhaal als de gehele serie legenden in de *Historia Frisiae* besloten.

2 Bronnen

Over de bronnen valt hier weinig nieuws mee te delen. Bolhuis van Zeeburg wist er voor de twee *Gesta*-versies en de *Olde Freesche Cronike* een aantal te identificeren. Aan diens lijst heeft Reimers, naar aanleiding van zijn vondst en editie van de *Historia Frisiae* en de daarin voorkomende verwijzingen, nog een en ander aan toe kunnen voegen. Verder is op beider bevindingen meer of minder zinnig commentaar geleverd door Bruch, Halbertsma, Van Buijtenen en Van Moolenbroek.

De teksten maken zelf melding van diverse kronieken waaruit gegevens geput zouden zijn. Zo wordt in heel algemene termen verwezen naar een *Historia de origine Saxonum et gestis Helmerie*.²⁷ Eerstgenoemd werk zal een Saksische kroniek geweest zijn, al is het niet te zeggen welke. Dan zijn er twee niet thuis te brengen referenties naar een *Cronica Patroli* en een *Cronica de fundacione ecclesie Fulden-sis*.²⁸ Wel te plaatsen zijn de *Vita S. Liudgeri* en de *Decalogus* [lees: *Catalogus*] *episcoporum Traiectensis*.²⁹ Deze bisschops-catalogus is volgens Beka-kenner Hessel Bruch zonder bezwaar te vereenzelvigen met de *Chronographia* van Johannes de Beke, alias Beka.³⁰ En wat de schrijver zegt over de etymologie van de rivier de 'Ouekera' die door Brunswijk loopt, blijkt bijna letterlijk in een glosse bij de Saksenspiegel te staan.³¹ Bruch merkt voor de auteur van de *Historia Frisiae* op dat hij naast Beka ook enkele Utrechtse heiligenlevens tot zijn beschikking moet hebben gehad omdat hij op sommige plaatsen meer details weet te bieden dan Beka.³²

Voorts is er sprake van een *Cronica imperialis*, waarmee hoogstwaarschijnlijk de dertiende-eeuwse *Kaiserchronik* is bedoeld.³³ Bij de kruistochtverhalen wordt melding gemaakt van *cronic[ae] ... passagii ad Terram Sanctam* en een *Cronica Oliveri*.³⁴ In het eerste geval zal verwezen zijn naar een serie Friese en Rijnlandse kruisvaardersverslagen, waartoe ook het *Itinerarium* van een Friese kruisvaarder behoorde dat Emo van Huizinge opnam in zijn kroniek van Bloemhof. Daaruit lijkt informatie over de Friese held Poptatus Ulvinga uit Lissabon te zijn overgenomen. De *Cronica Oliveri* verwijst naar de *Historia Damiatina*, het veelgelezen ooggetuigenverslag van de (vijfde) kruistocht die de deelnemers naar Egypte voerde, geschreven door de prediker en organisator Olivier van Paderborn, domscholaster van Keulen.³⁵ Er wordt verder gerefereerd aan een kroniek *apud Sanctum Salvatorem*; dat zou naar het Utrechtse kapittel van Oudmunster moeten verwijzen, maar daarvan is geen kroniek overgeleverd. Bij het verhaal over Lambert van

27 Reimers, 'Vorlage', 116, r. 8-9; r. 24.

28 Ibidem, resp. 116, r. 25; 118, r. 16.

29 Ibidem, 119, r. 18-19; r. 32-33.

30 Bruch, *Supplement*, 57. De gegevens van Beka zijn volgens Bruch bijvoorbeeld eenvoudig te herkennen in de geschiedenis van bisschop Frederik.

31 Halbertsma, 'Sagen', 21; Reimers, 'Vorlage', 115.

32 Bijvoorbeeld op p. 117 (Reimers, 'Vorlage'), waar verteld wordt dat Bonifatius werd gewijd ... *in die beate Cecilie*, wat niet bij Beka voorkomt. Bruch, *Supplement*, 58.

33 Reimers, 'Vorlage', 131, r. 32-33.

34 Ibidem, 134, r. 30-31; 140, r. 38.

35 Uitgave bij Hoogeweg, *Die Schriften*, 159-280.

Katrijpp noemt de auteur een *Cronica fratrum domus Teutonice*, welke evenmin te identificeren is.³⁶

Behalve van kronieken en heiligenlevens hebben de auteurs gebruik gemaakt van het Romeinse misboek, van twee oorkonden en van een aantal traktaten en sagen uit de Friese rechtstraditie. Wat het eerste betreft heeft Van Buijtenen erop gewezen dat het *Incipit* van de *Historia Frisiae* direct is overgenomen uit de *Oratio* van de zevende zondag na Pinksteren.³⁷ De twee oorkonden, die integraal opgenomen zijn in de *Historia Frisiae*, zijn het onechte Karelsprivilege, hier met een datering op 803, en de authentieke oorkonde van Rooms-koning Willem II waarin het niet nader genoemde vrijheidsprivilege van Karel de Grote bevestigd wordt.

Een andere ingevoegde tekst is het traktaat van de Zeven Zeelanden waarvan in de late veertiende eeuw al diverse versies in omloop waren en dat in 1417 mede ten grondslag gelegen heeft aan, of althans gebruikt is bij de bevestiging van het vrijheidsprivilege door keizer Sigismund.³⁸ Daarnaast zijn er de klassieke Friese Karelslegenden, te weten die over Karel en Redbad, over de vinding van het recht, alias de sage van de dertien asega's, en de Magnussage, die verhaalt van de glorieuze overwinning die de Friezen in Rome voor Karel behaalden.³⁹ Ze dateren in de ons bekende versies in ieder geval al uit de vroege veertiende of zelfs de late dertiende eeuw. Toen moeten ze opgenomen zijn geweest in de belangrijkste in omloop zijnde collecties wetsteksten, waarvan we overigens slechts afschriften uit de vijftiende en zestiende eeuw tot onze beschikking hebben. Van de sage van Karel en Redbad alsook van die der dertien asega's heeft Noomen aannemelijk gemaakt dat ze dienden als proloog op het zogenoemde Oud Schoutenrecht.⁴⁰ En van de Magnussage kan verondersteld worden dat ze de inleiding vormde op de algemeen-Friese Zeventien keuren en vierentwintig landrechten alsook op het Seendrecht.⁴¹

Uit dit overzicht kunnen nauwelijks conclusies worden getrokken over de tijd van ontstaan. De meeste identificeerbare bronnen bestonden al in de dertiende eeuw; de gebruikte teksten waren omstreeks 1350 reeds lang bekend en hadden elk al een aura van ouderdom, eerbiedwaardigheid en dus ook van geloofwaardigheid verworven. Alleen het gebruik van Beka (ná 1345) en het Traktaat van de Zeven Zeelanden doet veronderstellen dat we de schepping van de *Historia Frisiae* niet vóór die datum kunnen plaatsen.

36 Reimers, 'Vorlage', 136, r. 20-21. Zie over historische elementen in deze legende: Mol, *Friese huizen Duitse Orde*, 52-53.

37 Van Buijtenen, *Grondslag Friese vrijheid*, 4, noot 1: *Deus Omnipotens, qui in Sua dispositione non fallitur => Deus, cuius providentia in sui dispositione non fallitur.*

38 Algemeen: Meijering, 'De Zeven Zeelanden'; vergelijk Sipma, *De Saun Fryske Sélannen*.

39 Edities bij Buma en Ebel, *Jus Municipale I*; een mooie toegankelijke uitgave biedt ook Vries, *Hoogtepunten Oudfriese tekstoverlevering*, 466-471.

40 Noomen, 'Hachens en Wachens', 15.

41 Noomen, 'St. Magnus van Hollum', 16 e.v. Vergelijk voor het ontstaan in het midden van de dertiende eeuw ook Janse, 'Friese vrijheidslegende', 82-85.

3 De opbouw en onderlinge verhouding van de teksten

Voor de grondigste analyse van de samenhang tussen de werken van de *Gesta*-groep tot dusver zijn we aangewezen op de al enkele malen aangehaalde oratie die J. Hoekstra in 1948 hield bij zijn aantreden als bijzonder hoogleraar Friese taal- en letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam.⁴² Op basis van een filologische analyse van de verhaalelementen, die in wisselende omvang en volgorde in de verschillende varianten terugkomen, kwam hij tot een (voorlopige) conclusie over de onderlinge verhoudingen tussen de *Histora Frisiae*, de *Gesta Fresonum*, de *Gesta Frisiorum* en de *Olde Freesche Cronike* en over hun mogelijke *Vorlage*. Het *Klein Oudfries Kroniekje* liet hij daarbij buiten beschouwing. Zijn conclusies kunnen hier deels gevolgd worden, en uitgebreid met een enkele nieuwe bevinding.

Volgens Hoekstra was de legendeverzameling waarschijnlijk eerst in het Latijn gesteld, een vermoeden dat algemeen gedeeld wordt. De brontekst was echter niet, zoals Reimers dacht, de *Historia Frisiae*. Hoekstra toonde aan dat daarvoor de verschillen tussen deze tekst en de Friese en Nederlandse varianten te groot zijn. Hij liet voorts zien dat de redacties van de *Gesta Fresonum* en de *Gesta Frisiorum* zeer dicht bij elkaar liggen en dat de *Gesta Fresonum* niet een Friese vertaling van de Nederlandse *Gesta Frisiorum* is. De relatie blijkt juist omgekeerd te zijn: laatstgenoemde kroniek is aantoonbaar overgezet uit het Fries. Dat blijkt uit het grote aantal friesismen in de *Gesta Frisiorum* en het voorkomen daarin van compleet Friese woorden die onmiddellijk gevolgd worden door een vertaling. Omdat op sommige ondergeschikte punten de *Gesta Frisiorum* meer overeenstemmen met de Latijnse tekst dan met de *Gesta Fresonum*, veronderstelt Hoekstra dat de vertaler bij het uitschrijven van zijn tekst zelfstandig nog een Latijnse redactie heeft gebruikt.⁴³ Verder maakte Hoekstra duidelijk dat de brontekst voor de Nederlandse vertaling niet de overgeleverde versie van de *Gesta Fresonum* is maar een voorganger, die dan in elk geval weer een Latijnse 'Vorlage' moet hebben gehad.

De *Olde Freesche Cronike* is als enige berijmde variant, die bovendien het motief van de bijbelse parallellen ontbeert (hierop komen we nog terug), lastiger te plaatsen. De verschillen met de andere kronieken zijn groter, maar Hoekstra zag wel dat de *Olde Freesche Cronike* voor wat de verhaalvolgorde en de inhoud betreft dichterbij de *Historia Frisiae* dan bij beide *Gesta* staat. De klemmende vraag of de *Historia Frisiae* de oudst bewaarde versie van de cyclus representeert (al was het dan niet de grondtekst), is door Hoekstra niet beantwoord, omdat het hem alleen om de onderlinge verhoudingen te doen was. Volgens hem stond de *Historia Frisiae* wel het dichtst bij de grondtekst wat de volgorde van de verhaalelementen betreft en doordat deze versie de bijbelse parallellen het meest consistent verwerkt in het geschiedverhaal. Deze visie wordt nu algemeen gevolgd. Hoe oud de *Historia Frisiae* en de andere varianten precies zijn, staat echter nog steeds ter discussie.

⁴² Hoekstra, *Vier Friese kronieken*. Hij werkte hiermee een stelling uit van J. Brouwer bij zijn proefschrift over het *Authentica riocht* (stelling 6).

⁴³ *Ibidem*, 11.

Voordat de dateringskwestie uitvoerig aan de orde gesteld wordt, willen we hier meer in detail naar de verhaalstructuur in de verschillende redacties kijken, om te zien of en in hoeverre Hoekstra's reconstructie klopt; welke relaties er tussen de varianten aan te wijzen zijn, en of er – waar Hoekstra niet aan toekwam – inhoudelijke verklaringen te geven zijn voor sommige verschillen. Om de ontleding te vergemakkelijken hebben we de volgorde van de hierboven toegelichte verhaalelementen in de verschillende redacties schematisch in een tabel zichtbaar gemaakt. Daarbij is het al dan niet voorkomen van bijbelse parallellen in vet aangegeven. Bovendien wordt met '+' aangemerkt welke varianten bepaalde substantiële uitbreidingen op de verhaalelementen bevatten.

Tabel 1 Verhaalstructuur in de legendeverzameling van de Gesta-groep

<i>HF</i>	ProL	A	B+	C	D	E	F	G	H+	I	J	K	L	M	N+		
<i>GFres/GFris</i>	ProL	A	B+	C	J		K	L	D	E	F	G	H	I	N	M+	
<i>GFres partieel</i> ⁴⁴		A	B+	C	J		L										
<i>OFC</i>		A	B	C	I		J		D	E	F	G	H	K	M	L	N
<i>KOK</i>			B	C	I		J		D	(F)	E			K	M	L	N

vet = bijbelse parallel aanwezig

+ = uitgebreid of extra verhaalelement: B+ (met beschrijving van de grenzen der Zeven Zeelanden); H+ (met afschrift van Karelsprivilege); M+ (met proloog over kruisverschijning ten tijde van Olivier van Keulens kruistochtprediking in Friesland); N+ (met afschrift van privilege van Rooms-koning Willem II)

Bekijken we op het niveau van de onderdelen globaal de compositie van de genoemde werken, dan valt daarin een logica te ontdekken, zowel inhoudelijk als chronologisch. Uit de tabel kan worden afgeleid dat niettegenstaande de verschillen in behandeling per variant,⁴⁵ de verhaalelementen te clusteren zijn. Zo beginnen alle versies met de verwerving en verdeling van de Friese landen, de slavernij en heidendom van de Friezen onder de Denen, hun daaropvolgende bevrijding door de Frankische koning (Pepijn) en hun bekering tot het christendom, inclusief het ontstaan van bisdommen in het Friese territorium van de Zeven Zeelanden (A, B en C). We zouden deze de oorsprongs- en kersteningsgroep kunnen noemen. Vervolgens vindt men de beschrijving van de vrijheidsverlening (privileges) en de vrijheidsstrijd tegen externe indringers, de vinding van het recht en de Magnussage, alle gesteld ten tijde van Karel de Grote, ook steeds in een vaste volgorde beschreven (D, E en H met tussendoor de twee kleine, losstaande berichten F en G). Deze groep omvat dus de bekende Karelslegenden. En dan zijn er nog de kruistochtsagen (K, L, M en N), die alleen in de twee *Gesta*-teksten in twee paren over het geheel verdeeld zijn.

Zoals we opmerkten heeft de kruistochtreeks in elk geval een chronologische opbouw. Ze loopt van 1147 (verovering van Lissabon) via 1218 naar 1248, met

44 Dit is de verkorte versie in de *Codex Furmerius*, vergelijk noot 6.

45 Nog los van de soms aanzienlijke verschillen op woordelijk niveau tussen de varianten.

daartussen het Lambertusverhaal dat niet in de tijd te plaatsen is omdat het niet tijdens een specifieke kruistocht speelt. De uitmonding in de definitieve bevestiging van het eerder weergegeven Karelsprivilege is veelzeggend. Dit moet wel opzet zijn: de Friezen hebben als een bij uitstek christelijk volk hun vrijheid verdiend door de vijanden van Kerk en koning te bestrijden, niet alleen in een prestigieus doch ver verleden (Rome) maar ook steeds opnieuw in latere tijden, wat onweerlegbaar bewezen wordt door de woordelijk opgenomen confirmatie van de zijde van Rooms-koning Willem II.

Hoewel de legenden uit de eerste twee groepen door hun aard veel minder chronologische aanknopingspunten bieden dan de kruistochts serie lijkt ook voor deze verhalen, althans in de *Historia Frisiae*, wel degelijk een consequente opeenvolging in tijd te zijn aangehouden.⁴⁶ Het gaat dan om een opeenvolging die ertoe leidde dat in de *Historia Frisiae* de groep Karelslegenden middenin de serie bisschopsverhalen geplaatst moest worden. Van het complex samengestelde verhaal C over Redbad, Willibrord en Bonifatius, met de terugval in heidendom onder hertog Liudger van Saksen, is de chronologische stap naar de eerste legende over het zegenrijke werk van Karel de Grote ten aanzien van de Friezen (in D) immers de meest voor de hand liggende. De verhalen I (moord op bisschop Frederik) en J (herbouw kerken onder de bisschoppen Radbod en Balderik) kunnen vanuit chronologisch perspectief niet anders dan na de Karelslegenden geplaatst worden, simpelweg omdat de hoofdpersonen eruit na de regeerperiode van keizer Karel leefden.

Tegelijk wordt uit deze inpassing van Karelslegenden in de serie bisschopsverhalen duidelijk dat de laatstgenoemde in een 'Vorlage' (mogelijk) of in de gebruikte bron (waarschijnlijk) aan elkaar vastzaten. Een extra aanwijzing daarvoor wordt gevonden in de *Gesta Fresonum* en *Gesta Frisiorum* waar zij als enige hun verhaalelement J over de bisschoppen Radbod en Balderik besluiten met een samenvatting van '... die Bisscoppen, die Vrieslant eerst bekeerden',⁴⁷ te beginnen bij Willibrord en eindigend met bisschop Balderik. Dit verklaart waarom in deze teksten episode J meteen ná de bekeringsgeschiedenis in C is opgenomen, anders dan bij de andere redacties.⁴⁸ Belangrijk in dit verband is ook het slot van verhaalelement C. De *Historia Frisiae* besluit de bekeringsgeschiedenis en het ontstaan van de bisdommen in Friesland met een overzicht van de vele heilige of eerbare Friezen die – net als de bijbelse Richteren – hun volksgenoten tot voorbeeld dienden: abt-missionaris Gregorius en de bisschoppen Hunger en Ricfried – waarbij verwezen wordt naar de *decalog(us)*⁴⁹ *episcoporum Traiectensium* –, en ook de heiligen Lebuïnus, Ogger, Wiro en Plechelmus (met een verwijzing naar hun heili-

46 Hoekstra bepleitte een verschuiving van cap. 9 over bisschop Redbad (Hoekstra, *Vier kronieken*, 13). Bruch, *Kroniek der Friese kronieken*, 14, gelooft dat dat niet noodzakelijk is, zodat de hele *Historia Frisiae* de oude volgorde heeft bewaard.

47 In deze en volgende citaten wordt de editie van *Gesta Frisiorum* gevolgd. Hier: Epkema, *Oude Friesche Kronijken* II, 291.

48 De *Olde Freesche Cronike* (evenals het *Klein Oudfriesche Kroniekje*) mist deze samenvatting, hoewel ook hier de bisschoppen (inclusief Frederik) na C behandeld worden.

49 Lees: *catalogus*. Bruch, *Supplement*, 57.

genlevens).⁵⁰ In de *Gesta Fresonum* en *Gesta Frisiorum* is het gedeelte over de heilige Friezen opgesplitst.⁵¹ Gregorius en zijn twee opvolgers (Hunger en Ricfried worden niet bij name genoemd) en de verwijzing naar het ‘bisschoppenleven van Utrecht’ vindt men net als in de *Historia Frisiae* aan het einde van C opgenomen. De heiligen Lebuïnus, Ogger ‘ende andere heilighe mannen fan dien geselschap’⁵² zijn daarentegen terechtgekomen aan het einde van de episode over Lambertus (L), maar wel meteen vóór D. Deze structuur wijst erop dat de *Historia Frisiae* hier waarschijnlijk de meest oorspronkelijke volgorde heeft, waarvan de *Gesta* afwijken. Tegelijkertijd kan deze opzet in de *Gesta* ook verklaren waarom de kruistochtverhalen K en L, waarin de Friese helden Poptatus en Lambertus een (quasi-) heilige status wordt toegedicht, tussen C en D zijn opgenomen: de schrijver wilde, los van de chronologie (die hier duidelijk niet klopt), benadrukken dat ook zij de Friezen met hun heiligheid tot voorbeeld dienden. Het feit, ten slotte, dat de episode over bisschop Frederik (I) in beide *Gesta* enigszins verloren staat tussen de verhalen over Magnus (H) en Aken (N), zou verklaard kunnen worden door aan te nemen dat de schrijver hier teruggreep op de opzet zoals in de *Historia Frisiae*, waarin dit verhaal ook na H komt.

Het kan na deze uiteenzettingen geen verrassing meer zijn dat ook wij menen dat de *Historia Frisiae* de meest oorspronkelijke opzet van de *Gesta*-kroniek vertegenwoordigt. De *Olde Freesche Cronike* (of het *Klein Oudfries Kroniekje*)⁵³ komt daar niet voor in aanmerking, aangezien de bijbelse parallellen, die als essentieel voor de cyclus aangemerkt moeten worden, daarin ontbreken. Bovendien zijn verschillende verhaalelementen in de berijming verkort of in een aantal gevallen juist uitgebreid, waarschijnlijk om het verhaal aansprekender te maken voor een luisterend publiek.⁵⁴ Ook de *Gesta Fresonum* en *Gesta Frisiorum* (of hun directe ‘Vorlage’) zijn geen waarschijnlijke kandidaten. Hun opbouw is het meest afwijkend van alle varianten, wat overigens niet wil zeggen dat er minder goed over nagedacht zou zijn geweest. We zagen immers dat door middel van toevoegingen die in andere versies ontbreken, de auteur inzicht geeft in de achtergrond van zijn keuzes.

⁵⁰ Reimers, ‘Vorlage’, 119-120. Dit gedeelte komt in de *Olde Freesche Cronike* niet voor; in het *Klein Oudfries Kroniekje* wordt wel Gregorius genoemd, een van de aanwijzingen dat de *Olde Freesche Cronike* geen directe bron voor het *Klein Oudfries Kroniekje* geweest kan zijn.

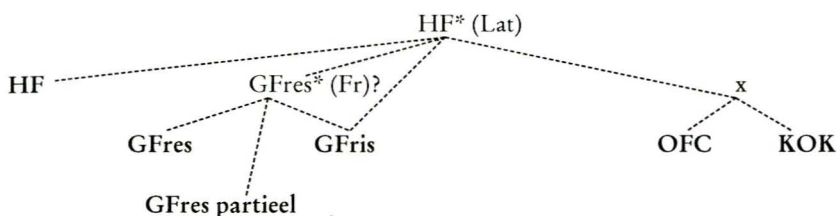
⁵¹ Epkema, *Oude Friesche Kronieken* II, 289-290 en 295-296; *Codex Aysma*, 518-520 en 530-532.

⁵² Epkema, *Oude Friesche Kronieken* II, 292.

⁵³ Tabel 1 laat goed zien dat het *Klein Oudfries Kroniekje*, de korte bewerking die Hoekstra in zijn analyse buiten beschouwing liet, het dichtst bij de *Olde Freesche Cronike* staat qua verhaalstructuur. Mogelijk heeft de bewerker van het *Klein Oudfries Kroniekje* dus de berijmde kroniek als basis voor zijn summier (en soms warrige) extract gebruikt, dan wel een verloren gegane (Frieze?) versie die ook voor de *Olde Freesche Cronike* een voorbeeld of voorganger vormde. Aangezien beide redacties op woordniveau veel verschillen tonen en het *Kleine Oudfries Kroniekje* ook gegevens bevat die in de *Olde Freesche Cronike* ontbreken, is het laatste aannemelijk.

⁵⁴ Hoekstra, *Vier Friese kronieken*, 12.

De reconstructie van Hoekstra wordt derhalve door onze analyse bevestigd en versterkt. De *Historia Frisiae* is op dit moment te karakteriseren als de tekst die de oerversie van de *Gesta*-cyclus het meest nadert. Dit geleerde werk in het Latijn is in een ons niet overgeleverde Vorlage in diverse varianten bewerkt en gepopulariseerd, in korte en lange versies, in proza en in rijm, en in het Fries en het Nederlands. Op basis van de huidige inzichten kunnen de vermoedelijke verhoudingen als volgt worden geschetst:

Dat betekent dat we tussen ontstaan en populariteit in ieder geval twee fasen van bewerking c.q. popularisering moeten aannemen. Naast de geleerde auteur van de *Historia Frisiae* kunnen we aparte auteurs/bewerkers voor de *Gesta Fresonum** en de Vorlage van de *Olde Freesche Cronike* aanwijzen, die vermoedelijk los van elkaar hebben gewerkt. Om meer inzicht in de onderlinge verhoudingen en de faseering te verwerven, zouden de varianten aan een uitvoerig vergelijkend onderzoek op tekstueel niveau onderworpen moeten worden. Een bemoeilijkende factor hierin is echter dat de voorhanden edities van de *Olde Freesche Cronike* en de *Gesta Frisiorum* volstrekt verouderd zijn. Een dergelijke studie wordt dus idealiter gecombineerd met een nieuwe, geïntegreerde editie van de beschikbare redacties.

In tegenstelling tot wat de schets suggereert, is het waarschijnlijk dat er (veel) meer tussenvormen en -varianten hebben bestaan dan de enkele redacties die tot ons gekomen zijn (en hun te veronderstellen 'Vorlagen'). Daarop wijzen de talrijke kleine en grote afwijkingen tussen de overgeleverde teksten, die ook voor de oppervlakkige lezer al snel duidelijk zijn. De cyclus moet dus een betrekkelijk grote verspreiding en populariteit hebben gekend. Aan de vraag naar het waarom van die populariteit gaat uiteraard die naar de datering vooraf. Maar eer we daar aan toekomen, dienen nog enkele woorden gewijd te worden aan de wijze waarop de bijbelse parallellie in de volkstaalversies gestalte heeft gekregen.

4 Vereenvoudiging en weglating van bijbelse parallellen in de volkstaalversies

De grote kenner van het bijbelgebruik in de Middeleeuwen, Beryl Smalley, spreekt voor de Friese *Gesta*-groep van '... an extreme example of the tendency to pour one's material into a traditional mould'.⁵⁵ Dat geldt dan in de eerste plaats

⁵⁵ Smalley, *Study of the Bible*, xi.

voor de auteur van de basistekst, de *Historia Frisiae**, omdat die voor elk verhaal consequent een parallel weet te bieden. Smalley meent daarbij dat hij en de bewerker van de *Gesta Fresonum** zich sterk gebonden achtten aan de autoriteit van de Heilige Schrift, en wel zodanig dat ze zelfs bereid waren de historische werkelijkheid aan de volgorde van de Bijbel aan te passen. Wanneer we ons daar meer in verdiepen, blijkt dat haar uitspraak echter niet staande kan worden gehouden. In de *Historia Frisiae* wordt de bijbelse sequentie namelijk alleen globaal gevolgd. Bij de Karelslegende over de dertien asega's (E) bijvoorbeeld wordt ten opzichte van D teruggesprongen van David naar Mozes. En in de kruistochtserie vinden we een zo mogelijk nog grotere sprong terug, van de late Maccabeeëntijd (K, over de verovering van Lissabon), naar het vroege heldendom der Israëlieten onder de bijbelse richteren Samgar, Simson en Gideon (in de legenden L en M). In de *Gesta Fresonum* en de *Gesta Frisiorum* is dat eigenlijk al niet anders, bijvoorbeeld waar in de kruistochtlegenden (van K naar L) van de Maccabeeën naar Samgar en Simson overgegaan wordt en (van N naar M) van de Maccabeeën naar Gideon. Met andere woorden, de auteur en ook de bewerker(s) waren wel degelijk bereid de bijbelse volgorde te doorbreken als hun verhaal een held vereiste die qua type daden alleen in oudere bijbelboeken te vinden was.

Alle commentatoren benadrukken dat de vergelijking tussen het volk Israël en de Friezen behalve in de *Historia Frisiae* alleen in de *Gesta Fresonum* en de *Gesta Frisiorum* te vinden is, met dien verstande dat ze in de partiële versie van de *Gesta Fresonum* achterwege gelaten blijkt. Wie de *Gesta Fresonum* en de *Gesta Frisiorum* op de uitvoerigheid van de parallellie doorneemt, zal ontdekken dat bij een aantal legenden daarin geen bijbelse helden ter vergelijking opgegeven zijn (zie tabel 1). Om precies te zijn hebben vijf van de veertien verhalen in de beide complete *Gesta*-teksten geen bijbelse pendant. In de negen overige is de bijbelse parallel ten opzichte van die welke in de *Historia Frisiae* geboden wordt, flink vereenvoudigd of versoberd. Zo missen we in de *Gesta Fresonum* en de *Gesta Frisiorum* in legende C de passage van de doortocht door de Rode Zee onder leiding van Mozes en Aäron. En waar in de *Historia Frisiae* in de legende van de vinding van het recht (E) een functionele vergelijking wordt gemaakt met de presentatie van de Tien Geboden door Mozes, wordt daarover in de beide *Gesta*-werken niets gezegd. De enige bijbelse referentie die erin gevonden wordt betreft de bron die ontspringt op de plek waar de dertiende asega zijn bijl in de grond hakt, omdat die doet denken aan de fontein die Mozes met zijn staf deed ontspringen.

Welke vergelijkingen treft men nu wel en welke niet aan in de *Gesta Fresonum* en *Gesta Frisiorum*? Bij nader inzien blijkt dat de Richteren en Maccabeeën niet in de afzonderlijke verhalen genoemd worden. Simson, Gideon, Debora en Samgar alsook de Maccabeeën als groepsaanduiding figureren echter nog wel in de proloog. Dit laat zien dat de bewerker voor dit gedeelte de tekst van de *Historia Frisiae* nog heeft overgenomen, maar het om de een of andere reden niet zinvol achtte de daden van genoemde helden verderop nog uit de doeken te doen. Dat wil niet zeggen dat Gods begunstiging van de Friezen in de *Gesta Fresonum*, de *Gesta Frisiorum*, de verkorte *Gesta Fresonum* en ook in de *Olde Freesche Chronike* maar halfslachtig onder woorden zou zijn gebracht. De *Olde Freesche Cronike* bij-

voorbeeld bevat wel een aantal reminiscenties aan de bijbelse parallellen, door bijvoorbeeld te spreken van het door God gegeven land van de Friezen:

‘Toe leste God gaf al to hant
 Dat se quemen an een lant
 Mit gesonth’ an live ende oec an goede
 Doe was hem bet to mode
 In dat noerden quemen si an
 Van hem sproet menich wyf ende man
 Dat lant, dat woeste was to voren
 Makeden seer goet ende utvercoren’.⁵⁶

In elk van deze teksten worden de verdiensten van de Friezen voor de Kerk breed uitgemeten en wordt geprobeerd Gods geleidende hand zichtbaar te maken. Bruch en andere commentatoren oordelen zelfs dat de *Gesta*-werken een godsdienstiger en vromer karakter hebben dan de *Historia*, die zozeer de nadruk op de legitimatie van de vrijheid legt.⁵⁷ Anderzijds zou dit niet een verschil van tegenstelling maar van nuance zijn.

Om de vraag naar het waarom van de vereenvoudiging en weglating van de parallellen te beantwoorden is het nuttig een korte blik op het gebruik van de Hebreeuwse vergelijking in latere tijden te werpen. De vroegste consequente uitwerkingen van het ‘uitverkoren volk’-model in de historiografie vinden we in de late zestiende en vroege zeventiende eeuw in Engeland en de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.⁵⁸ Het gaat dan om protestantse naties wier bestaan bedreigd werd en die belang hadden bij het versterken van de groepsidentiteit van hun inwoners om hen te mobiliseren voor de strijd tegen de katholieke vijand. In tal van historische geschriften, pamfletten, traktaten van predikanten, beeldverhalen en zo meer vindt men voor deze premoderne naties de parallel tussen het eigen volk en het joodse volk, met de boodschap dat het op dezelfde wijze Gods bescherming genoot, in detail uitgewerkt. De gelijkstelling aan het joodse volk zou juist ook bij het calvinistisch gezinde deel van deze naties aanslaan, omdat dit via preken, catechesatie, schoollessen en regelmatige bijbellezing zeer vertrouwd geraakt was met de wederwaardigheden van de kinderen Israëls in het Oude Testament. Dit nu zal met de Friezen van de vijftiende eeuw nog niet het geval zijn geweest. Alleen geestelijken waren in het Friesland van die tijd zo vertrouwd met de Bijbel dat ze de beelden eruit ook in de dagelijkse praktijk toepasten. En dan zal het eerst en vooral nog om de reguliere clerus zijn gegaan: de monniken en nonnen in de vele kloosters die hier stonden. De gemiddelde lekenengelovige, die niet aan het lezen van de bijbel toekwam, zal de lotgevallen van het joodse volk uit het Oude Testament niet anders dan globaal hebben gekend. De schepping, de uittocht uit Egypte, David die Goliath versloeg, en de Babylonische ballingschap hoorden mogelijk al wel tot de religieuze canon van de toenmalige Friezen. Per

⁵⁶ Epkema, *Oude Friesche Kronijken* II, 212.

⁵⁷ Bruch, *Supplement*, 57. Hij noemt de *Historia Frisiae* een ‘Frieser product’.

⁵⁸ Smith, *Chosen Peoples*, 45-48; Schama, *Embarrassment of riches*, 98 e.v.

slot van rekening kon men van de kerngebeurtenissen afbeeldingen in diverse kerken bewonderen. Maar welke daad Samgar op zijn naam had staan en wat er precies met Heliodorus was gebeurd, zullen toch maar weinig Friezen in die tijd hebben geweten. Wilde de bewerker van de basistekst veel lezers en toehoorders trekken, dan moest hij deze bijzonderheden wel achterwege laten. Het doel was al bereikt als de lezers en toehoorders globaal werd duidelijk gemaakt dat God een bedoeling met de Friezen had, dat Hij hen beschermde en dat hun vrijheid indirect van Hem afkomstig was en vanouds ook Zijn goedkeuring wegdroeg.

5 De datering van de bewerking en popularisering

Vatten we, om greep op de datering te krijgen, tussentijds de stand van zaken samen. Door een geleerde geestelijke werd op chronologisch betrekkelijk consequente wijze een aantal verhalen over vrome Friese helden en heldendaden verzameld, geredigeerd, uitgewerkt en gebundeld tot een religieus-patriottische canon, waarin voor elk van de onderdelen al even consequent een parallel met een gebeurtenis uit het Oude Testament geboden wordt. Deze canon schreef hij in het Latijn. Omdat hij zich ermee zo duidelijk tot de Friezen als natie richt, kunnen we veronderstellen dat de auteur/samensteller er van meet af aan een lekenpubliek mee heeft willen bereiken, bijvoorbeeld via parochiepriesters als intermediairs. Van de oerversie hebben we slechts een *copia copiae* of eventueel een *copia copiae copiae* in de vorm van de *Historia Frisiae*. De basistekst is in een volgende fase bewerkt, in de zin dat er een andere volgorde in de afzonderlijke verhalen is aangebracht en dat die verhalen zelf vereenvoudigd en toegankelijker zijn gemaakt. Hij is bij die transformatie ook vertaald, zowel in het Fries als in het Nederlands. Voorts is er een rijmbewerking van gemaakt en werd er een uittreksel van vervaardigd, zodat een groot lekenpubliek er kennis van kon nemen. Die bewerking en vertaalslag moet tot een groot aantal versies en varianten hebben geleid. De detailverschillen, die op allerhande niveaus binnen de overgeleverde teksten aan te wijzen zijn, geven aan dat er geen verwantschapsschema van op te maken is wanneer daarin geen plaats wordt vrijgehouden voor veronderstelde 'voorgangers' en tussenversies.

Voor het bepalen van tijd en plaats worden eerst de *Olde Freesche Cronike*, het *Klein Oudfries Kroniekje* en de *Gesta Fresonum** besproken, omdat daarvoor de meest zekere gegevens beschikbaar zijn. We merkten al op dat de meeste redacties van de *Gesta*-cyclus tot ons gekomen zijn via latere, soms veel latere afschriften. Desondanks is in het geval van de *Olde Freesche Cronike*, alleen bekend via achttiende-eeuwse kopieën, een nauwkeurige datering mogelijk. Het afschrift wordt namelijk afgesloten met de treffende mededeling: 'Gescreven int jaer ons Heren MCCCC ende LXXIII, op Kersmis dach', in 1474 dus.⁵⁹

Iets ingewikkelder ligt het met de datering van het *Klein Oudfries Kroniekje*.

Daarvan zijn afschriften overgeleverd in een Ommelands handschrift, dat gedateerd wordt tussen 1457 en 1479, en in het Oudfriese handschrift *Jus Municipale Frisonum* van circa 1530.⁶⁰ De uitgevers van *Jus*, Buma en Ebel, plaatsen de 'Vorlage' van dit verzamelhandschrift vóór 1464, waardoor zij geneigd zijn dit jaar als *datum ante quem* voor het kroniekje aan te nemen.⁶¹ Bij nader inzien blijkt hun conclusie over de datering van de 'Vorlage' van *Jus* echter iets te vlot te zijn getrokken. Het jaar 1464 komt voor als jaar van ontstaan van de in *Jus* opgenomen *Cronica fan Hollandt*, waar op f. 184r meegedeeld wordt: 'ende philippus wert heer van hollandt ende Js tot noch toe als Jnt iaer van lxiiiij'. De eveneens in *Jus* opgenomen *Friesche Kroniek* geeft als laatste annalistische aantekening, onder nr. 96, een relaas over een episode uit de Donia-oorlog uit het jaar 1463.⁶² Nu kan uit die gegevens wel afgeleid worden dat de originelen van beide kronieken elk uit circa 1464 stammen, maar daarmee is nog niet gezegd dat de 'Vorlage' van *Jus* die originelen ook in de eigen verzameling heeft omvat. Het is even goed mogelijk, zo niet veel waarschijnlijker, dat die 'Vorlage' afschriften van de *Cronica fan Hollandt* en de *Friesche Kroniek* heeft bevat. Dat zou betekenen dat 1464 eerder als *datum postquem* dan als *datum antequem* moet worden opgevat.

Van de *Gesta Fresonum* en *Gesta Frisiorum* zijn de vroegste (complete) afschriften te dateren circa 1500 (*Codex Aysma*) en de eerste helft van de zestiende eeuw (Leeuwarden, PB 9056 D). Veel meer dan een late *terminus ante quem* levert dat niet op. Belangrijker is de inhoudelijke aanwijzing die te vinden is in een uitbreiding op de Damiate-legende, die alleen in beide *Gesta*-teksten voorkomt. Deze behandelt een kruisverschijning die zich in het jaar 1214 voordeed tijdens de kruistochtprediking van Olivier van Keulen. In het afsluitende deel staat:⁶³ 'Dit is het relaas van de abt van Heisterbach, dat in het Latijn *Vallis* – dat betekent dal – *Sancti Petri* heet, en ook de leesmeester van datzelfde klooster *Vallis Sancti Petri*. Deze beiden waren ook bij de predikatie tegenwoordig en hebben deze twee kruisen zelf duidelijk gezien; dezen hebben dat verhaald toen zij ons klooster te Klaarkamp visiteerden. In de legende der Friezen leest men eveneens dat deze scholaster Olivier velen van het volk tot het geloof in het heilige kruis bracht, met als gevolg dat velen het (teken van) het heilige kruis op hun kleren hebben gedragen. Hieruit zijn de kruisbroeders voortgekomen'.

Deze passage is om twee redenen cruciaal. Ten eerste kan eruit geconcludeerd worden dat de auteur deel uitmaakte van de kloostergemeenschap van Klaarkamp. We komen daar zo meteen op terug. De tweede mededeling van belang betreft de opmerking over de kruisbroeders. Jaap van Moolenbroek noemt haar in zijn analyse van het verhaal 'weinig precies'.⁶⁴ Hij oppert dat de auteur er de opkomst van de orde der kruisbroeders of kruisherren mee in herinnering wilde brengen, die

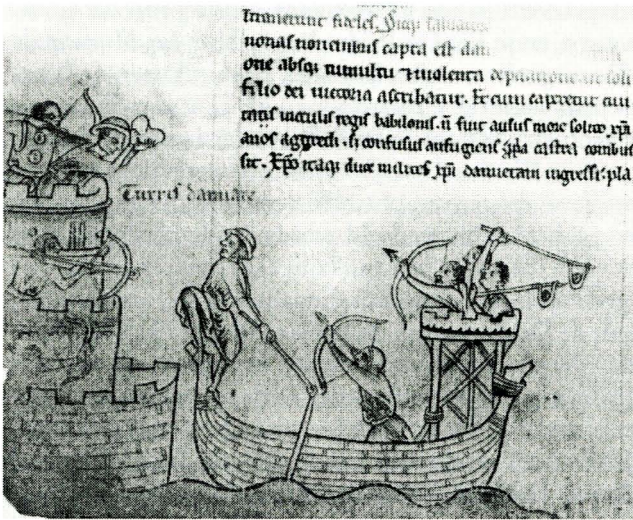
60 Zie de literatuur in noot 11.

61 Buma en Ebel, *Jus municipale Frisonum*, 8, 330-332.

62 Ibidem, 582-583. Verg. Gerbenzon, *Kleine Oudfriese kronieken*, 20, die concludeert dat de datering van 1464 moet slaan op een 'Vorlage' van de *cronica* en niet op die van *Jus*.

63 Vertaling: Van Moolenbroek, 'Kruisverschijning', 43.

64 Ibidem, 44.

Afb. 2 Friese kruisvaarders, onder wie de vlegelzwaaiende held Haio, veroveren de kettingtoren van Damiate vanaf een kogge, afbeelding uit de *Chronica Majora* van Matthew Paris (1235-1255) (*Corpus Christi College, Parker Library, Cambridge, Ms. 16, Fol. 59v*).

juist in Oliviers dagen plaatsvond. Een andere verklaring zou volgens hem kunnen zijn dat met kruisbroeders bedoeld wordt op leden van de geestelijke ridderorden, die eveneens het kruis op hun habijt droegen en die in Friesland vertegenwoordigd waren in de Orde van Sint Jan en de Duitse Orde. Die laatste mogelijkheid is echter zeer onwaarschijnlijk omdat de johannieters en de Duitse heren in de Noord-Nederlandse en Friese bronnen van de vijftiende eeuw nooit kruisbroeders genoemd worden. Met de 'cruces broeren' (*Gesta Fresonum*) of 'crucebroederen' (*Gesta Frisiorum*) zijn zonder enige twijfel de leden van de kleine kanunnikenorde der kruisbroeders of kruisheren bedoeld die in het begin van de dertiende eeuw tot ontplooiing kwam en in de vijftiende eeuw door een oriëntatie op de vroomheid van de Moderne Devotie een spectaculaire tweede bloei beleefde, zodanig dat het aantal van aangesloten kloosters zelfs verdrievoudigd werd.⁶⁵ De referentie van de auteur had voor een lekenpubliek extra zin als we bedenken dat deze orde in de jaren zestig van de vijftiende eeuw voor het eerst in Friesland verscheen. In 1464 namen de kruisbroeders een tertianenconvent in Sneek over en in 1466 stichtten zij een nieuw klooster in Franeker.⁶⁶ Beide huizen kenden een vlotte start en wisten in korte tijd een grote steun onder de gelovigen te winnen. Een van de karakteristieken van de kruisheren is dat ze bij de opbouw van hun nieuwe huizen in de vijftiende eeuw hun materiële bestaan niet alleen baseerden op de uitbating van grond- en huizenbezit maar ook op bedelgang.⁶⁷ Ze kregen toestemming om naast de vier erkende bedelorden eigen *terminarii* uit te zenden om te preken en te bedelen. Daarmee verwierven ze ook in Westerland Friesland binnen korte tijd een grote bekendheid. Dat blijkt wel uit de vele malen dat ze – al dan niet als de 'vijfde biddende orde' – opduiken in de bewaard geble-

65 Elm, 'Entstehung und Reform'.

66 Mol, 'Kruisheren', 337.

67 Ibidem, 342-344.

ven testamenten waarin ze door vrome Friezen bedacht worden met een schenking of een bestelling voor het opdragen van een of meer dodenmissen.⁶⁸ Om die reden kan de verwijzing van de auteur van de *Gesta Fresonum** bijna niet anders dan slaan op deze voor hem relatief nieuwe broeders met een kruis op het habijt, die zich nadrukkelijk in de stad en op het platteland meldden en voor iedereen zichtbaar waren. Door aan hen te refereren zal de auteur gehoopt hebben meer diepte en geloofwaardigheid aan zijn verhaal over de wonderbaarlijke kruisverschijning in 1214 te geven.

Dit zou betekenen dat 1464 als het jaar van de komst der kruisbroeders naar Sneek de absolute *datum postquam* is voor het totstandkomen van de eerste versie van de *Gesta Fresonum*. Omdat het lekenpubliek in Friesland pas na enige jaren met hun activiteiten vertrouwd zal zijn geraakt, ligt het voor de hand dat de opmerking pas tegen het eind van de jaren zestig of begin jaren zeventig is gemaakt. Dat brengt al met al de vroegste dateringen van de *Olde Freesche Cronike* (1474), het *Klein Oudfries Kroniekje* (enige tijd na 1464, maar voor 1479) en de *Gesta Fresonum** (eind jaren zestig of later) opmerkelijk dicht bij elkaar.

6 De tijd van ontstaan van de *Historia Frisiae*

Met een dergelijke datering van 'fase twee' rijst de vraag hoeveel jaar eerder de oer-*Historia Frisiae* kan zijn geschreven. Gezien het succes van het format zijn we in eerste instantie geneigd een betrekkelijk korte tijdsspanne tussen het Latijnse ontwerp en de volkstalige verwerking aan te nemen. Maar hoe kort, dat is een kwestie van speculeren. Mogelijk moeten we toch aan meer dan tien jaar denken, omdat het er niet op lijkt dat de geleerde auteur van de *Historia Frisiae*-basistekst dezelfde was als degene die de oerversie van de *Gesta Fresonum* schreef, of als de in het Nederlands rijmende schrijver van de *Olde Freesche Cronike*. Voor beide bewerkingversies zijn de verschillen met de *Historia Frisiae* wel zo groot dat verondersteld moet worden dat de auteur van de *Historia Frisiae* de bewerkers niet persoonlijk begeleid of gecorrigeerd heeft. Dat blijkt ook daaruit dat in de passage over de kruisprediking van Olivier van Keulen door de auteur/bewerker van de *Gesta Fresonum** naar de oer-*Historia Frisiae*, de brontekst die juist voor deze passage een correctie verdient, wordt verwezen als 'de Friese legende'.⁶⁹ Dat suggereert op zijn minst enige afstand, zowel qua inhoud als ook qua tijd.

Het enige overgeleverde manuscript van de *Historia Frisiae* biedt weinig sleutels voor de datering van de oerversie. Waterbolk bepleitte in zijn proefschrift dat het werk aan het einde van de vijftiende eeuw is geschreven.⁷⁰ Zijn argumenten vinden op dit moment echter weinig aanhang meer. De humanistische trekken die hij in de tekst meende aan te treffen, onder andere in de toon van roemzucht, in het ge-

68 Verhoeven en Mol, *Friese testamenten*, s.v. Franeker (Kruisheren), Sneek (Kruisheren) en biddende orden (vijf).

69 'Aeck lestma in dae Fresena legenda, dat disse scholasticus Olifernus folla folkis brochta thoe dae lauwa des helghen crioeces ...', *Codex Aysma*, 546-549.

bruik van bepaalde uitdrukkingen als *patria* en vooral in een ‘gewetensvoller’ omgang met bronnen, zijn nauwelijks hard te maken. Bruch heeft de waarde ervan terecht ontkracht.⁷¹

Wel van enig belang is het gegeven dat de tekst is opgenomen in een codex uit de bibliotheek van München die tal van humanistische stukken uit het laatste kwart van de vijftiende eeuw bevat. Uit de inleiding van Reimers op de editie blijkt dat deze codex en dus ook de enig bekende redactie van de *Historia Frisiae* omstreeks 1492 door de Duitse humanist, cartograaf en bibliofiel Hartmann Schedel afgeschreven is in Neurenberg.⁷² Deze zou een brontekst gebruikt hebben van de ‘Friese’ arts Dirk (Theodericus) Ulsen (circa 1460-1508), die zich in de jaren 1492-1501 op uitnodiging van Schedel in Neurenberg ophield. Reimers weet over Ulsen niet veel mee te delen. Intussen is echter wel zeker dat deze tot de kring van vroege noordelijke humanisten behoorde die Rudolf Agricola als haar leermeester beschouwde.⁷³ Hoewel hij uit Zwolle afkomstig was, afficheerde hij zichzelf herhaaldelijk als Fries en werd hij ook door anderen van dat epitheton voorzien, mogelijk om daarmee de uit de Baflo afkomstige ‘Friese muzen-zoon’ Agricola te eren. Of hij op grond daarvan ook belangstelling had voor Friese geschiedverhalen is bij gebrek aan nadere studie niet te zeggen. We zijn geneigd die vooraf niet groot te schatten. Hij schreef gedichten en medische traktaten in humanistisch Latijn en interesseerde zich eerder voor de *bonae litterae* in het algemeen dan voor geschiedwerken. Het is echter niet uitgesloten dat hij zijn vriend omwille van diens landenkundige interesse van dienst heeft willen zijn met Fries materiaal.

Of hij nu wel of niet degene was van wie Hartmann Schedel de tekst van de *Historia Frisiae* overschreef, de vraag blijft zich opdringen hoe oud de brontekst in 1492 was. In dit verband constateerde Reimers dat de codex een eindje verderop nog een ‘Fries’ stuk bevat, te weten de *Descriptio Frisiae*, een beschrijving van Friesland, waarvan verondersteld kan worden dat die samen met de *Historia Frisiae* in hetzelfde bronhandschrift was opgenomen. Hij stelde daarbij vast dat deze *Descriptio* eindigt met een stukje tekst dat ter uitleg gebruikt moet zijn bij het verkrijgen van een bevestiging door de keizer van het Heilige Roomse Rijk van de in het verleden aan de Friezen verleende privileges en voorrechten. Het stukje tekst heeft betrekking op de belasting die per huis voor de erkenning van het keizerlijke gezag betaald moet worden, op voorwaarde echter dat de Friezen geen tol op water- en landwegen hoeven te betalen. Omdat in dit stukje al sprake is van de privileges die door keizer Sigismund (1410-1437) zijn gegeven, veronderstelt Reimers dat het te maken heeft met het eerstvolgende contact dat er tussen de Friezen

70 Waterbolk, *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving*, 40-41, 245-247.

71 Bruch, *Supplement*, 56-57; cf. Bremmer, *Hir is eskriven*, 123. Verg. Tilmans, ‘Ontwikkeling vaderland-begrip’, 48, die constateert dat de ontwikkeling van het emotionele *patria*-begrip in Friesland teruggaat tot in de dertiende eeuw. Vergelijk voor het gebruik van *patria nostra* voor het grotere Friese vaderland in 1345: Mol, ‘De Hollands-Friese oorlog van 1344/1345’, 102-103.

72 Reimers, ‘Vorlage’, 96-100.

73 Santing, ‘Theodericus Ulsenius, alter Agricola?’, 171 e.v.

en een keizer van het Heilige Roomse Rijk over hun vrijheden is geweest. Dan hebben we het over de onderhandelingen over de privilegeverlening door keizer Frederik III in de jaren 1456-1457. Het stuk zou deel uitgemaakt kunnen hebben van het dossier dat toen door Oostergo en Westergo is voorgelegd aan een gezant van de keizer, die juist met het oog op een toekomstige tribuutheffing van de zijde van de Friezen zich bereid verklaarde het privilege van zijn voorganger Sigismund te hernieuwen. De Friezen hadden zeker interesse voor een herbevestiging van hun rijksonmiddellijke status maar waren minder snel geneigd toezeggingen te doen over het betalen van tribuut. Vast staat wel dat dit toen een belangrijk thema is geweest.⁷⁴ Omdat er niets bekend is van een vervolg op de bevestiging van Sigismunds diploma door Frederik III in 1457, gaat Reimers er vanuit dat het stukje tekst over het tribuut maar korte tijd actualiteitswaarde heeft gehad en dat het daarom alleen in die periode de moeite van het overnemen waard was. Dat is voor hem reden de opname in het bronmanuscript van de *Historia Frisiae* weliswaar 'schätzungsweise' maar dan toch 'mit einiger Sicherheit' omstreeks 1460 te plaatsen. Het bronmanuscript zou dan zelf ook uit deze tijd stammen. We merken er meteen bij op dat als Reimers' veronderstelling juist is, de schrijver van het manuscript toegang heeft gehad tot het dossier dat in 1456 door de vertegenwoordigers van Oostergo en Westergo aan de keizerlijke gezant (Gunsteten) is meegegeven. Dwingend is deze redenering natuurlijk niet. Ze opent echter wel de deur naar de veronderstelling dat de opsteller of een kopiist van de *Historia Frisiae** betrokken is geweest bij de formele verdediging en conservering van de vrijheidsprivileges van Westerlauwers Friesland.

Er zijn in de *Historia Frisiae* inhoudelijk nog een paar aanwijzingen in die richting te vinden.⁷⁵ Een mogelijke clou biedt het afschrift van het valse Karelsprivilege. We zagen al dat alleen in de *Historia Frisiae* integrale afschriften opgenomen zijn van het valse Karelsprivilege en het privilege van Rooms-koning Willem II uit 1248.⁷⁶ Zij hebben op logische plekken in het geschiedverhaal een plaats gekregen: het Karelsprivilege volgt meteen op de verovering van Rome door de Friezen, terwijl het Willemsprivilege het relaas van de kruistocht voor Aken besluit. De overige redacties bevatten alleen het verhalende deel van deze episodes. Nu zijn er tal van versies van het Karelsprivilege in de omloop die zich in beginsel voor een vergelijking lenen. In Reimers' ogen zou een dergelijke tekstvergelijking van het Ka-

74 Vries, *Heilige Roomse Rijk*, 74-77.

75 Eén daarvan heeft al de nodige discussie opgeworpen, namelijk de beschrijving van de Zeven Zeelanden (cf. tabel 1). De vroegste beschrijving van de Zeven Zeelanden wordt geassocieerd met de onderhandelingen die in 1417 gevoerd werden met Rooms-koning Sigismund, waarbij een document genaamd het 'Traktaat van de Zeven Zeelanden' zou zijn gebruikt. Het lijkt er echter op dat deze tekst verschillende oudere lagen heeft bevat. Of de beschrijving in de *Historia Frisiae* in deze teksttraditie een oudere of latere versie representeert, is geen uitgemaakte zaak. Een antwoord kan alleen maar gegeven worden op basis van voortgezet filologisch onderzoek. Zie voor al: Meijering, 'Traktaat'; Reimers, 'Vorlage', 101-108; en Vries, *Heilige Roomse Rijk*, 40.

76 Van een analyse van het afschrift van het Willemsprivilege wordt hier verder om praktische redenen afgezien.

relsprivilege 'kaum etwas wesentliches' opleveren.⁷⁷ Maar het afschrift van het privilege in de Münchener codex is dusdanig geïntegreerd in de rest van de *Historia*-teksten (de schrijfhand is dezelfde, er zit geen extra ruimte tussen de overgangen tussen afschrift en geschiedverhaal), dat aangenomen moet worden dat Schedel deze tekstvolgorde ook zó in zijn voorbeeld heeft aangetroffen. Daarmee komt het Karelsprivilege als mogelijke aanwijzing voor datering van de 'Vorlage' van de *Historia Frisiae* wel degelijk in beeld.

Over het voor de Friezen zo belangrijke Karelsprivilege is intussen een tamelijk omvangrijke literatuur verschenen.⁷⁸ Door verschillende onderzoekers is vastgesteld dat het Karelsprivilege sinds zijn vervaardiging rond 1300 (?) door opeenvolgende generaties afschrijvers is geëmenteerd en aangevuld, om de schijn van echtheid te vergroten. Zo werden aanpassingen aangebracht in de titulatuur van Karel (*Romanorum rex* of *Romanorum imperator*) en de datering (uiteenlopend van 459 tot 853). Dit heeft geleid tot een onderscheid in twee groepen varianten, de 'rex'-groep en de 'imperator'-groep, die tevens een ontwikkeling in de tijd vertegenwoordigen.⁷⁹

De *Historia Frisiae*-versie van het falsum behoort tot de zogenoemde 'imperator'-groep. De oudste 'imperator'-versie wordt in verband gebracht met de onderhandelingen met Rooms-koning Sigismund in 1417.⁸⁰ Ook de andere, talrijke overeenkomsten met de versie die in Sigismunds kanselarij werd afgeschreven, doen vermoeden dat de *Historia Frisiae* deze of een gelijkaardige versie gebruikte. Maar er zijn ook opvallende overeenkomsten met de 'vernieuwde' redactie die de Friezen in 1479 aan keizer Frederik III voorlegden. De conclusie van Janse, dat de *Historia Frisiae*-versie 'dezelfde' was als die van 1479, is echter te snel.⁸¹ Er zijn namelijk ook duidelijke verschillen aan te wijzen. De zaak wordt gecompliceerd doordat de schrijver of kopiïst van de *Historia Frisiae* verschillende redacties van het Karelsprivilege voor zich moet hebben gehad. Dit blijkt duidelijk uit de talrijke aantekeningen tussen de regels en in de marge, waarin hij alternatieve lezingen voor zijn hoofdtekst aangeeft. De hoofdtekst en alternatieve bewoordingen zijn grotendeels terug te vinden in bekende varianten: in sommige gevallen is dat de 'Hunsingoër' versie (de oudst bekende Friese versie van circa 1350), vaker echter gaat het om de hierboven al genoemde 'onderhandelversies' uit 1417 en 1479, en een redactie die slechts overgeleverd is in een Weense codex uit de zestiende eeuw.⁸² Deze laatste redactie

77 Reimers, 'Vorlage', 124 noot 2.

78 Geen van de bestaande uitgaven biedt echter een overzicht van alle tekstvarianten en de edities zijn deels verouderd: Von Richthofen, *Untersuchungen* II, 147-213; *Urkunden der Karolinger* I, nr. 269; Schwartzberg I, 682-686. Aanvullende literatuur: Janse, 'De waarheid van een falsum'; Ehbrecht, 'Vorstellungen Friesischer Freiheit'; Schuur, 'Herkomst van het Karelsprivilege'.

79 Zie met name Janse, 'De waarheid van een falsum'; Vries, *Heilig Roomse Rijk*, 21-24. Janse's voorzichtige, maar goed beargumenteerde datering wordt hier gevolgd.

80 Janse, 'De waarheid van een falsum', 8.

81 *Ibidem*, 9.

82 De *Historia Frisiae* geeft ook enkele varianten die niet bekend zijn uit andere versies. Deze gaan wellicht terug op een verloren gegane versie of berusten op vergissingen of emendaties van de schrijver.

zou ook tot het 'Rijksdossier' van 1479 hebben behoord, maar de precieze ontstaanscontext ervan blijft helaas onduidelijk, ook omdat hij niet is opgenomen in de bekende Rijksregisters.⁸³

Het Weense afschrift vervult in een aantal opzichten een sleutelrol voor de *Historia Frisiae*-versie. Op sommige plaatsen bevat het lezingen die tot nu toe uit geen enkele andere versie bekend waren maar ook in de *Historia Frisiae* blijken op te duiken. Zo heeft de Weense tekst een aangepaste lijst van getuigen, die ten opzichte van de andere versies van volgorde is veranderd en ook voorzien is van enkele nieuwe namen; deze aanpassingen zijn, deels in de marge, terug te vinden in de *Historia Frisiae*.⁸⁴ Bovendien sluit het Weense afschrift af met een alternatieve datering (het uit andere versies onbekende jaartal 659), gevolgd door een beschrijving van het zegel dat aan het origineel gehangen moet hebben. Ook dit gedeelte is terug te vinden in de marge van *Historia Frisiae*, terwijl de hoofdtekst de datering *DCCC III, indictione VI, anno regni nostri secundo etc.* bevat, wat groten-deels overeenkomt met de versies uit 1417 en 1479.⁸⁵

Welke conclusies zijn nu uit het voorgaande te trekken? Een ondubbelzinnige datering voor het schrijven van de 'Vorlage' van de *Historia Frisiae* is niet te geven. Wel dringen onze observaties de gedachte op dat de auteur gebruik heeft gemaakt van documentatiemateriaal dat afgevaardigden of bestuurders van Oostergo en Westergo gebruikten voor hun onderhandelingen met de keizer en de hertog van Bourgondië. Dit materiaal omvatte in elk geval het stuk tekst over de tribuutbijdrage van de Friezen en een aantal recente varianten van het Karelsprivilege. Als we zien bij welke gelegenheden deze geschriften naar voren kunnen zijn geschoven, dan dienen zich vier onderhandelingsmomenten aan, afgezien van het overleg met Rooms-koning Sigismund in 1417. De eerste is de zending van een gezantschap in juni 1456 naar Haarlem om te reageren op de eis tot huldiging van Filips van Bourgondië als landsheer; de tweede betreft de overdracht van stukken in oktober van hetzelfde jaar aan de Rijksgezant Thomas von Gunsteten, die in 1457 uitmondde in de confirmatie van het Sigismund-privilege door keizer Frederik III; de derde is de afvaardiging van gevolmachtigden in 1469 naar Den Haag om namens Westerlauwers Friesland de condities voor een mogelijke huldiging van Karel de Stoute als landsheer te bespreken; de vierde betreft het vervolg daarop in de maanden mei, juni en juli van het jaar 1470 in Enkhuizen.⁸⁶

Jammer genoeg weten we van de activiteiten uit 1456 en 1457 niet wie daar namens de Friezen bij betrokken zijn geweest. De gezanten blijven anoniem. In 1469 zijn de Franeker vicaris Mammo, de Workumer burgemeester Wabbo Innonis, abt Dirk van de Sint-Odulfusabdij van Staveren en abt Bernardus (II) van Klaarkamp afgevaardigd. Laatstgenoemde was bij die gelegenheid de enige die Oostergo vertegenwoordigde. Het is mogelijk dat zijn voorganger en naamgenoot, de ge-

83 *Urkunden der Karolinger* I, 393-394. De Weense codex draagt als signatuur Wien, Österreichische Nationalbibliothek Cod. 8919.

84 Reimers, 'Vorlage', 128-129 (inclusief facsimile van deze folio uit het Münchense manuscript, waarop de bladindeling te zien is); vergelijk *Urkunden der Karolinger* I, 397.

85 Reimers, 'Vorlage', 128-129; vergelijk *Urkunden der Karolinger* I, 397.

86 *Worp van Thabor, Kronijk* IV, 114.

leerde Bernardus Clinge, in 1456 en 1457 ook namens Oostergo bij de genoemde overlegsituaties betrokken is geweest. Met het oog op zulke politieke missies mag wel verondersteld worden dat de abdij Klaarkamp over het boven besproken documentatiemateriaal beschikte. We zagen al dat de samensteller/bewerker van de in het Fries gestelde *Gesta Fresonum** uit Klaarkamp afkomstig was. Is het mogelijk dat ook de prototekst van de *Historia Frisiae* hier door een monnik is geschreven alvorens deze later in volkstalige versies werd overgezet?⁸⁷

7 Klaarkamp als plaats van bewerking

Over de schriftproductie van de cisterciënzerabdij Klaarkamp in de vijftiende eeuw is nog weinig bekend. Afgezien van Vries' analyse van het oorkondemateriaal⁸⁸ is alleen gewezen op bovengenoemde aantekening uit de *Gesta*-werken die laat doorschemeren dat de bewerker deel uitmaakte van de Klaarkamper kloostergemeenschap.⁸⁹ Verder is uit een onderzoek naar de zestiende-eeuwse kroniek van Bloemkamp, Klaarkamps oudste dochterabdij, naar voren gekomen dat de auteur, abt Thomas van Groningen, bij de samenstelling van zijn werk gebruik gemaakt heeft van vermoedelijk vijftiende-eeuws materiaal uit Klaarkamp.⁹⁰ De Bloemkamper abt heeft in het begin van zijn historiewerk namelijk een genealogie van de kloosterfamilie van Klaarkamp (een *Genealogia Claraecampi*) en een loflied op de beroemde abdij (*Encomium Claraecampi*) opgenomen, die hij van bestaande teksten uit Klaarkamp moet hebben overgeschreven.

Klaarkamp was in het midden van de vijftiende eeuw zeker een centrum van geleerdheid. Dat kwam doordat de abdij na 1425 een hernieuwde bloei meemaakte, die behalve met een ascetische inspiratie gepaard ging met een grotere aandacht voor studie. Cruciaal daarbij was de inbreng van de hervormingsgezinde en academisch gevormde abt Boyngus van Menterne, die in de eerste decennia van de vijftiende eeuw op gezag van het Generaal Kapittel bij herhaling als *visitor, corrector et reformator* van de Friese cisterciënzerkloosters optrad.⁹¹ Hij nam in 1425 korte tijd het abbatiaat van Klaarkamp waar, waarna zijn vermoedelijke protégé Boldwinus, die in 1417 in Keulen kanoniek recht studeerde⁹² en in 1424 in Rostock als professor werd ingeschreven,⁹³ tot abt werd gekozen. Onder hem en zijn

87 De suggestie is afkomstig van Bolhuis van Zeeburg, *Kritiek der Friesche geschiedschrijving*, 61-63, die overigens de *Historia Frisiae* nog niet kende. Hij kwalificeert de brontekst als 'der Vriessen legende' (zo genoemd in de *Gesta Frisiorum*, en duidt deze vervolgens als een *Chronicon Claraecampense* of als *Annales Claraecampenses*.

88 Vries, *Verdringing van het Fries*, 38-40.

89 Bruch, *Supplement*, 58-59. Hij laat de mogelijkheid open dat beide *Gesta*-versies niet in Klaarkamp maar in Thabor werden vervaardigd. Het feit echter dat de tekst van de *Gesta Frisiorum* in twee Thaborse verzamelhandschriften uit de zestiende eeuw overgeleverd is, is geen dwingende aanwijzing dat ze ook door kloosterlingen van Thabor geschreven werden.

90 Mol, 'Stichting Klaarkamp', 2-4.

91 Fruytier, 'Boyngus', 190-192.

92 Keussen, *Matrikel Köln*, 195-61.

93 Hofmeister, *Matrikel Rostock* I, 17.

opvolgers Dominicus en de uit Groningen afkomstige mr. Berend Clinge (1443-1465),⁹⁴ die in Erfurt als professor in de theologie had gedoceerd,⁹⁵ werd grote waarde aan studie gehecht getuige de vele berichten die over de academische vorming en activiteiten van Klaarkamper monniken onder hun bewind zijn overgeleverd.⁹⁶

Daarmee is nog niet gezegd dat de schrijver van de oertekst van de *Historia Frisiae* alleen in het cisterciënzer milieu van het hernieuwde Klaarkamp zijn werk heeft kunnen verrichten. Men kan zich afvragen of een bijna militant patriottische tekst als de *Historia Frisiae* überhaupt wel in een klooster tot stand kon komen. Daarbij was Klaarkamp in deze tijd ook nog een zich vernieuwende, devote instelling waarin relatief veel niet-Friezen een plek vonden. Namen als Johannes van Alkmaar, Godfridus van Goch en Petrus van Zeeland spreken boekdelen in dit opzicht. Nu mag er desondanks rekening worden gehouden worden met het voortleven van een zeker Fries chauvinisme in Klaarkamp in de vijftiende eeuw. Afgezien van de omstandigheid dat ‘immigranten’ zich vaak opwerpen tot harts-tochtelijke verdedigers van het nieuwe vaderland, staat het voor deze abdijs vast dat de Friese autonomiebelangen er in goede handen waren. We meldden al dat de abt in 1469 optrad als vertegenwoordiger van Westerlauwers Friesland in de onderhandelingen met Karel de Stoute. En wat de taal betreft: voor Klaarkamp zijn er in de vijftiende eeuw verschillende stukken overgeleverd die wijzen op een levendige schrijftaaltraditie in het Fries.⁹⁷

Dat de *Historia Frisiae** in Klaarkamp bewerkt, vereenvoudigd en in de volkstaal vertaald is, valt tegen deze achtergrond te begrijpen. Maar is zij er eerder ook geschreven en was de auteur wel een monnik? De schrijver was zeker bijbelvast en moet ook academisch gevormd zijn geweest. Zijn verhaaltechniek en compositorische greep verraden op zijn minst een zekere retorische training. Hij toont zich belezen, getuige de vele citaten uit en verwijzingen naar geschreven bronnen. De vele ontleningen aan niet-Nederlandse, in het bijzonder Saksische geschiedwerken doen daarbij vermoeden dat hij een tijd lang voor studie aan een universiteit in Duitsland heeft verkeerd.

Een helder antwoord op boven gestelde kernvraag is – dat willen we onderstrepen – pas mogelijk als de *Historia Frisiae* en andere teksten van de *Gesta*-groep diepgaand filologisch zijn onderzocht op alle verhaalmotieven. Als we kijken naar het tot dusver best geanalyseerde element, dat van de weergave van de kruisprediking door Olivier van Keulen in de lange passage M (het Damiateverhaal), dan is er echter reden om de auteur van de oertekst juist niet in Klaarkamp te zoeken. Jaap van Moolenbroek heeft in zijn opstel daarover uit 1987 aangetoond dat de

94 *Groot Placaat en Charterboek van Vriesland* I, 526. Zijn Groningse afkomst blijkt onder meer in 1459 wanneer hij van het Generaal Kapittel verlof krijgt om als enige zoon als executeur testamentair van zijn moeder Angela Struermans op te treden: Canivez, *Statuta* V, 1459.

95 *Matrikel der Universität Erfurt* I, 163-22.

96 Zie de gegevens in de database van Zijlstra, *Het geleerde Friesland*.

97 Vries, *Verdringing van het Fries*, 38-40. Buiten Westerlauwers Friesland werd het Fries in een deel van het Westerkwartier, te weten in de grietenijen Vredewold en Langewold, nog tot in de zestiende eeuw in het rechtsverkeer gebruikt.

bewerker/auteur van de *Gesta*-geschriften de *Historia Frisiae** hier heeft verbeterd.⁹⁸ Hoewel aan het slot van passage M in de *Historia Frisiae* een bronverwijzing is opgenomen naar de *Historia Damiatina*, blijkt dat die voor de weergave van Oliviers kruisprediking niet goed is gevolgd. Volgens de *Historia Damiatina* verschenen er kruisen aan de Friese hemel, eenmaal (naar verluidt) zelfs met de Heiland daaraan. Maar in de *Historia Frisiae* is van die kruisen geen spoor te bekennen. Er is sprake van een ... *in aere exercitus virorum candidorum*: een leger van heilige mannen dat de Friezen tot actie aanspoort en dat van het noorden naar het zuiden trok. De kruisen zijn dus vervangen door een strijdlustige hemelse schaar. Dit vertelmotief doet denken aan een element uit het verhaal over de slag van Alcacer in Portugal (van september 1217) dat verwerkt is in passage K over het optreden van held Poptatus bij de verovering van Lissabon (1147). Het motief is dus, al dan niet met opzet, dubbel gebruikt. Dat vroeg om correctie. Het is geen wonder dat men in het cisterciënzerklooster Klaarkamp, waar men zeer vertrouwd was met de geschriften van Caesarius van Heisterbach, waarin de kruisprediking van Olivier beschreven wordt, behoefte voelde om bij dit verhaal alsnog enkele kruisen uit de oorspronkelijke bronnen toe te voegen.

Kortom, de Klaarkampster monniken hadden interesse voor de *Historia Frisiae* maar lijken de oertekst ervan niet geschreven te hebben. Het werk draagt ook geen monastiek karakter. Daarvoor is het te krijgslustig, vergeleken met de *Gesta*-versies. Op dit punt kunnen we het met Bruch eens zijn: de *Historia Frisiae* is Friester dan de *Gesta*-versies; de *Gesta*-versies zijn vromer en godsdienstiger. Voor de auteur van de oertekst zullen we daarom eerder aan een geleerde wereldgeestelijke moeten denken, die bovendien toegang had tot documentatiemateriaal dat diende om onderhandelingen met de Duitse keizer en/of de hertog van Bourgondië over de positie van Westerlauwers Friesland te voeren.

8 Een Westerlauwers Fries publiek

In alle geschriften van de *Gesta*-groep wordt het territorium van Friesland breed opgevat. De beschrijving van de Zeven Zeelanden lokaliseert immers de Friezen langs de hele Noordzeekust tussen Alkmaar en Bremen. Uitdrukkingen als 'wij Friezen', 'ons Friese volk', 'onze Friese voorvaderen', 'onze oudvaders', of in het Latijn: '*nos Frisones*', '*nostri progenitores*', '*nostri contribuli*' zouden daarom op alle bewoners van deze gebieden moeten slaan.⁹⁹ Het geografisch perspectief is echter onmiskenbaar Westerlauwers.¹⁰⁰ Het lijkt er niet op dat ook de Ommelanders en Oostfriezen tot de potentiële lezers en toehoorders zijn gerekend. Alleen al de omstandigheid dat naast het *Klein Oudfries Kroniekje* de *Gesta Fresonum*,

98 Van Moolenbroek, 'Kruisverschijning', 44-48.

99 We vinden deze vooral in de eerste legenden, die de vererving van het Friese land en de bekering van de Friezen tot onderwerp hebben (A, B en C). In de Karelslegenden en kruistochtverhalen is vooral sprake van 'de Friezen' en van 'zij'.

100 Bremmer, *Hir is eskriven*, 124.

waarvan de *Gesta Frisiorum* is afgeleid, in het Fries is geschreven, vormt een sterke aanwijzing dat de popularisatoren eerst en vooral een Friessprekend en Frieslezend lekenpubliek hoopten te bereiken. Dat betekende in de praktijk dat men zich tot de inwoners van Friesland bewesten de Lauwers beperkte. In de Friese landen ten oosten van dat riviertje (de Groninger Ommelanden, Oostfriesland en het Oldenburgse deel van Friesland) was het Fries als schrijftaal omstreeks 1400 al goeddeels van het toneel verdwenen.¹⁰¹ Een bijkomstig argument is dat de teksten van de *Gesta*-groep in Westerlauwers Friese verzamelingen zijn overgeleverd.¹⁰²

Een Westerlauwers Friese kleur vindt men ook in de serie bisschopsverhalen, die zich richten op de missionarissen en bisschoppen die het Utrechtse deel van Friesland tot het christendom brachten. Aan Liudgers activiteiten wordt vrijwel alleen aandacht gegeven voorzover die Westerlauwers Friesland betroffen. Zowel in de *Historia Frisiae* als in de beide *Gesta*-teksten krijgt hij een prominente rol toebedeeld als beschermer van de kerk te Dokkum. Wel wordt gemeld dat hij het oostelijke gedeelte van Friesland wist te bekeren maar dan met de toelichting dat het Munsterse missiegebied hier 'eerst Utrechts diocees' was. De schrijver van de *Olde Fresche Cronike* volstond voor zijn kenschets van Liudgers missie met de korte mededeling dat hij 'over de Lauwers' trok; de stichting van het bisdom Munster is geheel achterwege gelaten.¹⁰³

Deze oriëntatie vinden we weerspiegeld in de lokaliseerbare Friese namen in alle teksten, afgezien dan van de opsomming in het stuk over de Zeven Zeelanden. Dat zijn er overigens niet zo heel veel. In de *Olde Fresche Cronike* en het *Klein Oudfries Kroniekje* wordt over Willibrord en zijn missie megedeeld dat hij van Engeland naar Friesland reisde en daar aan land kwam in Holwerd (Holwyrde, Holwerth). De Dokkumer marteldood van Bonifatius vinden we uiteraard in elk van de versies terug. In de legende van de vinding van het recht (of de dertien asega's) noemt het *Klein Oudfries Kroniekje* Franeker als plaats van handeling. Ten aanzien van de mysterieuze namen Hachens en Wachens uit de sage van Karel en Redbad is door Paul Noomen aannemelijk gemaakt dat die slaan op de boerderijen Hoeken en Weakens onder de ten zuidoosten van Franeker gelegen parochie Edens. De *Gesta Fresonum* geeft als lokalisatie ervan 'toe Herlinghen', waarmee we dan evengoed in noordelijk Westergo blijven.

De meest opvallende beperking tot Friesland bewesten de Lauwers bieden de vier legenden over de heldendaden van de Friezen tijdens de kruistochten. Dat Poptatus, de veroveraar van Lissabon, uit Wirdum¹⁰⁴ kwam, wordt behalve door de *Historia Frisiae* en de *Gesta*-teksten ook vermeld door de *Olde Fresche Cronike*. Het *Klein Oudfries Kroniekje* spreekt alleen van 'liteka Popka van Fresland'. In de legende over de heldhaftige bescherming van de Duitse Orde-burcht

101 Vries, *Verdringing van het Fries*, 1.

102 Dit geldt natuurlijk niet voor de *Historia Frisiae* uit het manuscript van Hartmann Schedel.

103 Epkema, *Oude Fresche Kronijken* II, 218.

104 Wij denken aan Wirdum onder Leeuwarden. Er is echter ook een Wirdum in Groningen en één in Oostfriesland. De uit laatstgenoemd dorp afkomstige kroniekschrijver Eggerik Beninga schrijft dat Poptatus uit het Oostfriese Wirdum kwam, in een doorzichtige poging zijn eigen voorgeslacht met een Friese held te verrijken; Poortinga, *Palmridder*, 31.

in Pruisen, wordt verhaald dat Lambertus uit Katrijp¹⁰⁵ kwam, een plaatsje in het veengebied ten zuiden van Oldeboorn. In de uitvoerige, uit verschillende verhaalelementen samengestelde Damiatelegende wordt in elke versie gemeld dat de Friezen die het bouwwerk op koggen construeerden waarmee de kettingtoren van de sultan kon worden veroverd, uit Dokkum kwamen. We kennen hetzelfde verhaal trouwens ook voor Haarlem, uit een vroegere tijd.¹⁰⁶ Wat de vaandeldrager Menaldus betreft, die de Friezen naar de overwinning bij Aken voerde, over hem weet het *Klein Oudfries Kroniekje* te melden dat hij geboren was in Westergo.

De enige Oosterlauwse held in de teksten – en daarmee de uitzondering die de regel bevestigt – is de vlegelzwaaiende Fries die samen met een zekere Henricus van Luik de verovering van de kettingtoren leidde. Hij wordt al in de *Historia Damiatina* van Olivier van Keulen genoemd, zij het als anonymus. In de diverse teksten van de *Gesta*-groep krijgt hij de herkomstaanduidingen ‘de Phiolgonia’ (*Historia Frisiae*), ‘Violgama’ (*Gesta Frisiorum*), ‘Wolvagae’ (*Gesta Fresonum*) en ‘Fyullinghalande’ (*Klein Oudfries Kroniekje*) mee. Daarmee moet de streek Fivelgo in de Ommelanden bedoeld zijn, omdat Phiolgonia ook als zodanig voor die landsgemeente in de beschrijving van de Zeven Zeelanden voorkomt.

9 Politieke context: de Bourgondische dreiging in de jaren 1456 en 1468-1476

‘Doe die heilige vader Bonifacius was doet,
do quam Vrieslant weder in groete noet,
want van Burgundien een hertoge groet,
in Vrieslant toech hi mitter spoet’.¹⁰⁷

In deze passage uit de *Olde Fresche Chronike* wordt de woesteling die na Bonifatius’ dood de Friezen weer tot afgoderij poogde te verleiden, en die in de andere teksten Ludger van Saksen heet, hertog van Bourgondië genoemd. Dat kan geen toeval zijn, daar het de hele wereld bekend was dat de Bourgondiërs ten tijde van de kerstening niets met Friesland te maken hadden gehad. Hier is sprake van een referentie aan een bedreiging van Friesland door een Bourgondische hertog in de vijftiende eeuw. De vraag op welke hertog zij dan zou kunnen slaan, Filips de Goede of Karel de Stoute, is vlug beantwoord. De datering van het ontstaan van de *Olde Fresche Cronike* op 1474 wijst in de richting van Karel, die toen op het hoogtepunt van zijn macht stond en na de onderwerping van Gelre in 1473 voor

105 In de versies van de *Gesta Fresonum* en *Gesta Frisiorum* is deze naam verkeerd gelezen als Tapryp en Toprijp.

106 Van Anrooij wees erop dat de vroegste versie van de Haarlemse Damiatelegende te vinden is in de Hollandse kroniek van de *clerc uten Laghen Landen* (tussen 1409 en 1417). Van Anrooij, ‘Sporen van de Haarlemse Damiate-legende’, 15-22. Hij concludeert wel terecht dat het verhaal rond de Dokkumer kogge opgevat lijkt te moeten worden als een reactie op de Haarlemse traditie. Nader onderzoek is hier gewenst.

107 Epkema, *Oude Friesche kronijken* II, 217.

de tweede maal serieus aanstalten leek te maken om Friesland gewapenderhand te veroveren.

Dit onweer was niet plotseling op komen zetten.¹⁰⁸ De eerste wolken hadden zich al samengepakt halverwege de jaren vijftig, tijdens het bewind van Filips de Goede. Deze mocht zich sinds 1433 niet alleen graaf van Holland en Zeeland noemen maar ook heer van Friesland. In die hoedanigheid hield hij de aanspraken op de macht in het als opstandig beschouwde gebied ten oosten van het Vlie levend door geen vrede te sluiten maar alleen bestanden te verlengen. Dat deed hij met des te meer overtuiging sinds hij uit de lectuur van ridderromans had begrepen dat Friesland ooit door koningen was bestuurd. Als hij al koning wilde worden – wat een van zijn grote ambities was – dan leek de legendarische kroon van Friesland binnen zijn bereik. Behalve een overeenkomst sluiten met het hoofd van het Heilige Roomse Rijk, Rooms-koning Frederik III, moest hij daartoe natuurlijk wel de Friezen dwingen hem werkelijk als heer te huldigen. Informele onderhandelingen met Frederik III in de jaren 1447-1448 hadden geen resultaat omdat Frederik vooreerst geen afstand wilde doen van zijn rechten op de Friese gebieden. De onderwerping van de Friese gebieden leek dichterbij te komen in 1456, toen Filips zijn bastaardzoon David tot bisschop van Utrecht had doen benoemen, wat de weg baande voor een verdere machtsontplooiing in het noorden. In juni 1456 eiste hij huldiging als landsheer door Oostergo en Westergo, waarna beide landsgemeenten een gezantschap naar Haarlem stuurden om met hem over de condities te praten. Ondertussen verzamelde hij een troepenmacht, die – anders dan de Friezen dachten – niet bedoeld bleek om Friesland te veroveren maar om Overijssel de nieuw gekozen bisschop als landsheer te doen erkennen. Niettemin vormde deze actie een zodanig serieuze dreiging voor de autonome Friese landsgemeenten, dat zij in augustus een onderling verbond sloten ter bescherming van de Friese vrijheid ('fry ende freeske') tegen 'alle landsheren'. Tot een confrontatie kwam het niet omdat Filips' aandacht na de tocht in Overijssel door andere zaken werd afgeleid en hij zijn leger moest terugtrekken. De besprekingen met de Westerlauwers Friese onderhandelaars werden wel voortgezet maar leidden tot niets bij gebrek aan een militaire stok achter de deur. En zo dreef de bui over, echter zonder dat de lucht helemaal opklaarde.

Met het aan de macht komen van Karel de Stoute in 1467 verschenen er nieuwe wolken aan de horizon. De jonge hertog liet in 1468 een spion alle verdedigbare stinzen (verdedigbare stenen huizen van de adel), steden en kloosters in Friesland en Groningen verkennen¹⁰⁹ en riep omstreeks Pasen 1469 Oostergo en Westergo alsook de stad Groningen op om volmachten naar Den Haag te sturen om de huldigingsvoorwaarden te komen bespreken. Zoals gemeld voldeed Westerlauwers Friesland aan het verzoek door begin oktober vier geestelijken te zenden, onder wie de abt van Klaarkamp. Zij wezen de hertog daarbij op de door Karel de Grote en Rooms-koning Willem bevestigde vrijheden der Friezen, maar hielden de

108 Vergelijk voor het volgende: Jongkees, 'Bourgondië en de Friese vrijheid', en Vries, *Heilige Roomse Rijk*, 72-84.

109 Algra, *Spionagerapport*.

deur tot verder overleg open door te vragen naar de door de hertog geboden condities. Na hun terugreis werd daarover druk gepalaverd, met als resultaat dat twee gezanten nog eens scheep gingen om in Holland naar de details over de belastingheffing te informeren. Toen de brief waarmee zij vóór 25 november thuiskwamen, in Bolsward was voorgelezen, besloot men de zaak voorlopig ter bespreking aan een commissie over te laten en voortzetting van het contact met de hertog en zijn vertegenwoordigers uit te stellen tot na Pasen 1470.

Begin april 1470 kwam er een nieuwe uitnodiging van Karel voor een voortgezet overleg te Enkhuizen op 2 mei met een Hollandse delegatie onder leiding van Lodewijk van Gruuthuse, stadhouder van Holland en Zeeland. Uit het relaas van de kroniekschrijver Worp van Thabor blijkt dat de Friezen deze invitatie serieus hebben genomen. Alle prelaten en de meest aanzienlijke edelen ten getale van zeventig zouden op de laatste dag van april in Staveren bijeen zijn gekomen om nadere instructies voor de te kiezen gezanten te formuleren.¹¹⁰ Dat gebeurde nadat ieder van hen in de kerk op de heiligen had gezworen dat niemand bij het bepalen van zijn standpunt zijn eigen profijt zou zoeken. Onder het gezantschap, dat paritair uit Schieringers en Vetkopers was samengesteld, bevond zich deze keer overigens niet de abt van Klaarkamp. Oostergo was mede gerepresenteerd door de Vetkoperse hoofddeling en olderman van Dokkum, Offe Riemersma. De mannen schijnen taaie onderhandelingen te hebben gevoerd, die begin juli in zoverre tot resultaat leidden dat Karel bereid bleek de Friezen de meeste van hun vrijheden te garanderen. De voorwaarde daarbij was dat ze, geheel overeenkomstig het Karelsprivilege, een 'potestaat' zouden kiezen die uit naam van de hertog toezicht op de rechters moest houden en boeten en landsheerlijke belastingen innen.

Het kwam echter toch tot een breuk omdat beide partijen het uiteindelijk niet eens konden worden over de hoogte van het tribuut. Alleen Offe Riemersma met zijn Dokkumers en een aantal gelijkgestemde edelen uit noordelijk Oostergo waren bereid de Bourgondische hertog op de gestelde condities als landsheer te aanvaarden.¹¹¹ Het een met het ander leidde in de zomer van 1470 tot een buitengewoon grote onrust in Friesland. Op een gemeenschappelijke landdag besloten de landsgemeenten zich met geweld te weer te stellen als Karel een inval zou wagen. Tegelijkertijd werden Offe en de zijnen, die in Enkhuizen achtergebleven waren, tot landverraders bestempeld, waarop eind augustus (het grotendeels Schieringsgezinde) Westergo een strafexpeditie naar Dokkum organiseerde om de huizen van de samenzweerders te verwoesten en hun goederen in beslag te nemen. De hertog was uiteraard ontsteld toen hij dat vernam. Hij verklaarde de Friezen, met uitzondering van Offe en de zijnen, tot open vijanden en begon met het treffen van oorlogsvoorbereidingen, wat overigens op weinig enthousiasme bij de Hol-

¹¹⁰ *Worp van Thabor, Kronijk IV, 114-117.*

¹¹¹ De stad Groningen, die eveneens tot huldiging gemaand was, had ondertussen ook laten weten niet met de voorwaarden van de hertog akkoord te kunnen gaan. Als reactie zette men daar het versterken van de omwalling aan de zuidzijde van de stad voort, waarbij het stadsbestuur veel hulp ondervond van de bewoners van het Westerkwartier. Van den Broek, *Een stad apart*, 60-62.

Afb. 3 Het randschrift van het zegel van de stad Franeker bevat de tekst: Karel de Grote maakt de Friezen vrij.

landse steden stuitte. Pas op 5 november kwam het daarom tot een oorlogsverklaring, die voorsnog niet werd gevolgd door enige militaire actie van belang.

Met dat al had Karel de Stoute, op vrijwel dezelfde wijze als graaf Willem IV meer dan honderd jaar eerder, de Friezen van Westergo en Oostergo compleet tegen zich in het harnas gejaagd.¹¹² Hij had hen zodanig gemobiliseerd dat ze zich op een groot aantal landdagen aaneensloten, hun onderlinge twisten opschortten en samen opnieuw hun zelfstandigheid tot in de dood bezwoeren. Ook nu weer waren woorden als *patria* en 'vrij en Fries' niet van de lucht. Kortom, het eisen en dreigen van de Bourgondische hertog had het patriottische vuur flink op doen stoken. En dat vuur zou de volgende jaren blijven branden, om vooral in 1473 hoog op te laaien.

In dat jaar ondernam Karel een veldtocht in Gelre om dit hertogdom te onderwerpen. Dat hij daarmee een groot succes boekte, baarde de Friezen, Groningers en ook Oostfriezen grote zorgen. Alle Friese gewesten langs de Noordzeekust van Staveren tot Jever raakten in de ban van de opdringende macht van Bourgondië. Men organiseerde diverse samenkomsten waarop de deelnemers bondgenootschappen sloten om elkaar als vrije Friezen tegen alle 'zudersche' landsheren te beschermen. Zo ging de stad Groningen op 6 augustus een verbond aan met de afzonderlijke landschappen Hunzingo, Fivelgo, Langewold en Humsterland. Een week later sloten Groningen en de Ommelanden een bondgenootschap voor twintig jaar met gravin Theda van Oostfriesland om samen Bourgondië het hoofd te bieden. De Friezen uit Oostergo, Westergo en Zevenwouden kwamen op 10

112 Mol, 'Fries-Hollandse oorlog van 1344/1345', 102-104.

augustus in Leeuwarden bijeen om een nieuwe landvrede af te spreken.¹¹³ Daarbij besloten ze ieder een eed te laten afleggen om elkaar 'vrij en Fries' bij te staan op elke plaats waar de nood aan de man zou komen. Die eed moest niet alleen door prelaten en hoofdelingen gezworen worden, maar ook door eigenerfden, huislieden en pachters, ten overstaan van hun parochiepriesters, wier medewerking dan ook werd vereist. De bedoeling was vermoedelijk om een tweede 'landverraad' als dat van Offe van Dokkum te voorkomen. De echo daarvan lijkt verder nog na te klinken in de bepaling dat niemand zich buiten de landsgemeente om met de Bourgondische hertog mocht verzoenen.

De onrust werd snel minder toen Karel in september met zijn troepen uit Gelre naar het zuiden trok om daar andere oorlogsdoelen na te streven. De druk ebde niet helemaal weg omdat Karel de verovering van de Friese landen nadrukkelijk op zijn programma bleef houden – hij sloot in het legerkamp voor Neuss op 29 november 1474 een overeenkomst met graaf Gerhard van Oldenburg om te zijner tijd de buit te verdelen wanneer de Friezen onderworpen zouden zijn. Maar tot een werkelijke mobilisatie van alle beschikbare krachten kwam het niet meer. Die noodzaak verviel helemaal nadat Karel eind 1477 bij Nancy gesneuveld was.

Slotbeschouwing en conclusie

In zijn beoordeling van de kwaliteit van de laatmiddeleeuwse Friese geschiedschrijving, die de 'schildverheffing' van de Friese Vrijheid tot inzet zou hebben gehad, koppelt Jan Romein het onhistorische en 'onbeduidende' karakter ervan aan het feit dat deze vrijheid ten ondergang was gedoemd. Bekend in dit verband zijn diens uitspraken dat 'de Friese Vrijheid aan haar eigen tuchteloosheid bezweek' en dat 'aan de strijd voor een vrijheid die zichzelf reeds overleefd had, wel elke bezieling moest ontbreken'.¹¹⁴ Het mag waar zijn dat het communale staatsbestel – dat het juist in Westerlauwers Friesland lang heeft volgehouden – zwak was, bij gebrek aan een goede organisatorische structuur en vanwege de Friese gehechtheid aan het recht op vetevoering. In het midden van de vijftiende eeuw was de aan Romein bekende afloop echter lang niet te voorspellen. De landsgemeenten waren toen al bijna twee eeuwen zelfstandig en hadden hun levensvatbaarheid bewezen. Het is zelfs niet uitgesloten dat ze hun regionale autonomie, met een ontwikkeling in de richting van een stedenbond naar Zwitsers model, ook na 1500 hadden kunnen blijven handhaven.¹¹⁵ Duidelijk is wel dat ze ondanks alle veten en onderlinge onenigheid de vrijheid om zichzelf te kunnen besturen als een hoog goed beschouwden. Het was een zaak die met lijf en goed verdedigd diende te

113 *Oudfriesche oorkonden* II, nrs. 73, 74 en 75.

114 Romein, *Noord-Nederlandsche geschiedschrijving*, 139-143.

115 Die kans was er wellicht geweest als de zich emanciperende steden van Westerlauwers Friesland er in hadden kunnen slagen hun suprematie (1482-1486) voort te zetten: Vries, 'Stêden oan it roer'; vergelijk ook Vries, 'Staatsvorming in Zwitserland en Friesland'.

worden.¹¹⁶ Wanneer die autonomie acuut van buiten werd bedreigd, zoals in 1456 en tijdens de bestuursperiode van Karel de Stoute, was er een grote belangstelling voor en behoefte aan legitimerende patriottische teksten; teksten die de vererving en verdediging ervan in een heilshistorisch perspectief plaatsten, die eenheid en opoffering bepleitten en de lezers en toehoorders verzekerden van Gods beschermende hand. De wel degelijk bezielende kronieken uit de *Gesta*-groep voorzagen in die behoefte. De volkstaalversies, waarvan het ontstaan te dateren valt na het eind van de jaren zestig, ten tijde van de sterkste Bourgondische dreiging, moeten zijn geschreven en vermenigvuldigd om de Friese weerbaarheid te verhogen en het patriottische gevoel te versterken. De *Historia Frisiae** was daarvoor de geleerde basistekst, met haar ultieme legitimatie van de Friese vrijheid door middel van de integrale opname van de vrijheidprivileges zelf. Of ook deze basistekst in de tijd van Karel de Stoute geschreven is of in een eerdere fase, voor, tijdens of kort na de actie van Filips van Bourgondië, moet voorlopig in het midden worden gelaten. Wij achten het denkbaar dat de *Historia Frisiae** in de jaren vijftig tot stand kwam, uitgaande van een interval tussen de conceptie in het Latijn en de vereenvoudiging en vermenigvuldiging in de volkstalen.

En passant zijn daarmee de belangrijkste resultaten van onze verkennende studie geformuleerd. Als we die hier aan het slot samenvatten, komen we op het volgende uit. Een ontleding van de structuur van de diverse teksten van de *Gesta*-groep met hun religieus-patriottische canon van heldenverhalen bevestigde en versterkte de mening van Hoekstra dat een voorloper van de overgeleverde, in het Latijn geschreven *Historia Frisiae* (*Historia Frisiae**) de basistekst is geweest. De bijbelse parallellie is daarin het verst uitgewerkt. De *Historia Frisiae** is terecht gekwalificeerd als een geleerd product, dat geschreven moet zijn door een academisch geschoolde geestelijke. De in het Fries gestelde *Gesta Fresonum* en de van een 'Vorlage' (*Gesta Fresonum**) afgeleide Middelnederlandse *Gesta Frisiorum* zijn, evenals de berijmde, in het Nederlands geschreven *Olde Freesche Cronike* en de uittrekselversie in het *Klein Oudfries Kroniekeje*, te beschouwen als bewerkingen en popularisering. In deze volkstalige teksten wordt wel vastgehouden aan het idee van Gods bijzondere bescherming voor de Friezen maar is de vergelijking tussen het Friese volk en het joodse volk in de afzonderlijke legenden afgezwakt of zelfs achterwege gelaten. Dat wijst op de bedoeling van de auteurs/bewerkers om een groot maar nog weinig bijbelvast lekenpubliek te bereiken. De vele afwijkingen die genoemde teksten ten opzichte van elkaar zowel in compositie als op detailniveau vertonen, leren dat er veel meer versies en afschriften in omloop zijn geweest dan die wij nu kennen en dat we dus met een uiterst populair genre te maken hebben. De geografische aanduidingen in de teksten én de concentratie op het Friese deel van het bisdom Utrecht wijzen op een beperking tot een Westerlauwers Fries publiek. De analyse van dateerbare elementen leert voorts dat de basis-

116 Hoekstra, die de *Gesta*-verhalen veel positiever waardeerde dan Romein, slaat de plank mis als hij stelt dat we eruit kunnen lezen '... hoe de Friezen steeds van vrijheid bleven dromen, ook toen er van vrijheid bitter weinig sprake meer was': *Vier kronieken*, 6. Het was geen dromen: men was nog steeds vrij en wilde dat ook blijven.

versies van deze bewerkingen geschreven werden tussen 1464 en 1479, hoogstwaarschijnlijk tussen 1468 en 1474. Een van de plaatsen van bewerking en popularisering was de abdij Klaarkamp. Daar lijkt echter niet de basistekst van de *Historia Frisiae* te zijn geschreven. Alleen diepgaand historisch-filologisch onderzoek kan aan het licht brengen wie de auteur was en wanneer hij zijn werk de wereld in zond. Vooralsnog moet gedacht worden aan een geleerde wereldgeestelijke. De oertekst is militanter en Friester dan de latere populaire versies. Ze zullen echter alle tot doel hebben gehad het patriottische besef van de Westerslauwse Friezen te versterken in de tijd dat hun vrijheid bedreigd werd door de Bourgondische hertogen Filips en Karel, respectievelijk rond 1456, en 1467-1477.

Summary

This essay offers a preliminary historical treatment of the late medieval group of Frisian chronicles known as the *Gesta*-tradition, which consists of the Latin *Historia Frisiae*, the Frisian *Gesta Fresonum* and *Klein Oudfries Kroniekje*, the Dutch *Gesta Frisiorum* and the Dutch rhymed version *Olde Freesche Cronike*. In spite of some considerable differences in order and treatment of material between the texts, they are composed of the same fourteen legendary episodes concerning the Frisian people from their origins until the time of the crusades. Their interest lies amongst other things in the consistent comparison offered between the history of the Frisians and that of the Jewish people according to the Old Testament. This emphasis suggests a special position of the Frisian people, guided throughout their history by God's hand. This contribution focuses mainly on the purpose and function of the *Gesta*-tradition within the political context of the 15th-century Frisian lands. To this end, it is inevitable to place the chronicles in time and space. These issues are still surrounded by uncertainty. A renewed edition and detailed philological analysis of the texts will be necessary to provide for more definite answers; meanwhile, this essay aims to contribute to the discussion by looking at the historical aspects of the texts and their composition.

Our analysis of the five texts leads to reinforce the earlier reconstruction by Hoekstra, that (the example of) the *Historia Frisiae* (known to us through a late 15th-century copy only) provided the basic text and structure of the tradition. This *Historia Frisiae** therefore forms the first phase of the tradition. It was later adapted and translated into the vernacular (Frisian as well as Dutch) in order to reach a wider public which was not familiar with Latin and had a more superficial knowledge of the Bible. The latter is shown by the simplification and sometimes omission of biblical comparisons in both *Gesta*-texts and the complete omission (though not in character) in the *Olde Freesche Cronike*. The phase of adaptation and translation can be dated on the basis of internal and external elements to the relatively short period of 1464 to 1479, probably 1468-1474. The differences between the surviving texts suggest more intermediate versions and are indicative of the popularity of the genre. One centre of adaptation was the Cistercian monastery of Klaarkamp in Frisia west of the Lauwers. Indeed, this monastery

developed into a centre of learnedness in the course of the 15th century, and shows signs of a Frisian text tradition.

Whether the original text of the tradition was conceived in Klaarkamp as well, is doubtful however. The *Historia Frisiae** can be dated tentatively to the 1450s, making use, amongst others, of the text of the spurious privilege of Charlemagne, which is integrally inserted in the *Historia Frisiae*. This privilege was adapted continuously since its invention in order to appear more authentic in the various negotiations with the head of the Holy Roman Empire and the duke of Burgundy, and therefore offers possible clues to the datation of the text as a whole. The insertion of this kind of material in the *Historia Frisiae* also shows that the author must have had access to diplomatic texts. The text was clearly written by a learned cleric. Although Klaarkamp took part in at least one diplomatic occasion, the militant character of the *Historia Frisiae* (more so than the other texts), however, seems to preclude a monastic origin, and could indicate the activity of an academically trained secular priest.

The *Gesta*-tradition unites the Frisian people in the coastlands from Alkmaar to Bremen. Nevertheless, its intended public was limited to the Frisians of the region west of the Lauwers. This part of the Frisian lands was able to keep its freedom and autonomy longest, despite the threatening advance of the dukes of Burgundy. Especially around the year 1456 and during the reign of duke Charles the Bold (1467-1477), preparations were made to invade Frisia west of the Lauwers, which the dukes considered as their rightful possession as heirs of the counts of Holland. Both occasions gave rise to negotiations and probably led to an heightened interest in patriotic texts, legitimizing the Frisian freedom. The religiously inspired chronicles of the *Gesta*-tradition therefore found their immediate use in this political context, and helped to reinforce the patriotic feelings of the Frisians against these external threats.

Bronnen en literatuur

- Algra, N., *Een spionagerapport van omstreeks 1468* (Leeuwarden 1967).
- Anrooij, W. van, 'Middeleeuwse sporen van de Haarlemse Damiate-legende', in: E.K. Grootes ed., *Haarlems Helicon. Literatuur en toneel te Haarlem vóór 1800* (Hilversum 1993) 11-25.
- Biesheuvel, Ingrid E., 'Gesta Fresonum, een Oudfries kroniekje in *codex Furmerius*', *It Beaken* 61 (1999) 145-167.
- Bolhuis van Zeeburgh, J., *Kritiek der Friesche geschiedschrijving* ('s-Gravenhage 1873).
- Bremmer Jr., Rolf H., *Hir is eskriven. Lezen en schrijven in de Friese landen rond 1300* (Hilversum/Leeuwarden 2004).
- Broek, J. van den, *Groningen, een stad apart. Over het verleden van een eigenzinnige stad (1000-1600)* (Groningen 2007).
- Brouwer, J.H., *Het Authentica Riocht, met inleiding, glossen, commentaar en woordenlijst* (Assen 1941).
- Bruch, H., *Kroniek der Friese kronieken. Antikritiek op Bolhuis' kritiek* (Leeuwarden 1952).
- Bruch, H., *Supplement op de Noordnederlandse geschiedschrijving van J. Romein* (Haarlem 1956).

- Buma, W.J., en W. Ebel ed., *Westerlauwerssches Recht I. Jus Municipale Frisonum*, 2 dln. (Göttingen 1977).
- Buijtenen, M.P. van, *De grondslag van de Friese vrijheid* (Assen 1953).
- Canivez, J.M., ed., *Statuta capitulorum generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786*, 8 dln. (Leuven 1933-1941).
- Carasso-Kok, M., *Repertorium van verhalende bronnen uit de middeleeuwen* ('s-Gravenhage 1981).
- Crane, J.W. de, ed., 'Gesta Fresonum', in: *Oude Friesche Kronijken II* (Leeuwarden 1853) 119-143.
- Codex Aysma, W.J. Buma, P. Gerbenzon en M. Tragter-Schubert ed. (Assen/Maastricht 1993).
- Ehbrecht, W., 'Vorstellungen Friesischer Freiheit im späteren Mittelalter. Bemerkungen zum Pseudo-Carolinum (MGH D Karol I Nr. 269)', in: H. Schmidt, W. Schwarz en M. Tielke ed., *Tota Frisia in Teilansichten. Hajo van Lengen zum 65. Geburtstag* (Aurich 2005) 199-222.
- Elm, K., 'Entstehung und Reform des belgisch-niederländischen Kreuzherrenordens. Ein Literaturbericht', *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 82 (1971) 292-313.
- Epkema, E., ed., *Oude Friesche Kronijken*, 2 dln. (Leeuwarden 1853).
- Fruytier, A., 'Boinghus', in: P.C. Molhuysen en P.J. Blok ed., *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek IV*, 190-193.
- Gerbenzon, P., ed., *Kleine Oudfriese kronieken* (Groningen 1965).
- Gorski, Philip S., 'The Mosaic moment: An early modernist critique of modernist theories of nationalism', *American Journal of Sociology* 2000, 1428-1468.
- Groot Placaat en Charterboek van Vriesland*, dl. I, G.F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg ed. (Leeuwarden 1768).
- Halbertsma, H., 'Über die Sagen der Herkunft der Friesen', *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden* 1957, 5-32.
- Heeres, J.E., 'Een manuscript van een oud Friesch kronijkje, berustende op het Rijksarchief te Groningen', *De Vrije Fries* 17 (1890) 439-448.
- Hilka, I.A., ed., *Die Wundergeschichten des Caesarius von Heisterbach* (Bonn 1933).
- Hoekstra, J., *Vier Friese kronieken* ('s-Gravenhage 1948).
- Hofmeister, A., *Die Matrikel der Universität Rostock*, 5 dln. (Rostock 1889-1912).
- Hoogeweg, H., ed., *Die Schriften des Kölner Domscholasters, späteren Bischof von Paderborn ... Oliverus* (Tübingen 1894).
- Janse, A., 'De waarheid van een falsum. Op zoek naar de politieke context van het Karelsprivilege', *De Vrije Fries* 71 (1991) 7-28.
- Janse, A., 'Graaf Willem II van Holland en de Friese vrijheidslegende', in: Ph.H. Breuker en A. Janse ed., *Negen eeuwen Friesland-Holland. Geschiedenis van een haat-liefdeverhouding* (Zutphen/Leeuwarden 1997) 77-86.
- Jansen, H.P.H., en A. Janse ed., *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum* (Hilversum 1991).
- Jongkees, A.G., 'Bourgondië en de Friese vrijheid', *De Vrije Fries* 41 (1953) 63-78.
- Keussen, H., *Die Matrikel der Universität Köln*, 4 dln. (Bonn 1919-1931).
- Lambooi, H.Th.M., en J.A. Mol ed., *Vitae Abbatum Orti Sancte Marie. Vijf abtenlevens van het klooster Mariëngaarde in Friesland* (Hilversum 2001).
- Lengen, H. van, 'Tota Frisia: sieben Seelande und mehr. Die territoriale Gliederung des freien Frieslands im Mittelalter', in: Hajo van Lengen ed., *Die Friesische Freiheit des Mittelalters - Leben und Legende* (Aurich 2003).

- Meijering, H.D., 'De Zeven Zeelanden, het Traktaat en de traditie', in: *Studia Frisica, in memoriam Prof. Dr. K. Fokkema, 1898-1967, scripta* (Groningen 1969) 100-111.
- Melein, H.A.M., *Hoekstenen van de Friese vrijheid. Zeven sagen/legenden uit laat-middeleeuwse Friese kronieken (een inventariserend onderzoek)*, doctoraalscriptie middel-eeuwse geschiedenis Rijksuniversiteit Groningen 1984.
- Mol, J.A., 'Kruisheren op de Friese zieleheilmarkt in de vijftiende eeuw. De vestiging van de kloosters te Sneek en Franeker', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 16 (1990) 327-348.
- Mol, J.A., *De Friese huizen van de Duitse Orde. Nes, Schoten en Steenkerk en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap* (Leeuwarden 1991).
- Mol, J.A., 'De stichting fan it Cistersiënzer kleaster Klaarkamp by Rinsumageast', *It Beaken* 58 (1996) 1-13.
- Mol, J.A., 'Graaf Willem IV, de Hollands-Friese oorlog van 1344/1345 en de Friese kloosters', in: Ph.H. Breuker en A. Janse ed., *Negen eeuwen Friesland-Holland. Geschiedenis van een haat-liefdeverhouding* (Zutphen 1997) 94-108.
- Moolenbroek, J.J. van, 'Het verhaal van een kruisverschijning in de laatmiddeleeuwse Gesta Fresonum en Gesta Frisiorum', *De Vrije Fries* 67 (1987) 41-52.
- Moolenbroek, Jaap van, *Mirakels historisch. De exempels van Caesarius van Heisterbach over Nederland en Nederlanders* (Hilversum 1999).
- Narrative Sources. De verhalende bronnen uit de middeleeuwse Nederlanden* (Gent/Leuven/Groningen 2003): www.narrative-sources.be.
- Noomen, P.N., 'St. Magnus van Hollum en Celdui van Esens. Bijdrage tot de chronologie van de Magnustraditie', *De Vrije Fries* 79 (1989) 7-32.
- Noomen, P.N., 'Suffridus Petrus en de Friese identiteit', in: W. Bergsma e.a. ed., *Mythe en geschiedschrijving in Nederland en Friesland*, bijzonder nummer van *It Beaken* 56 (1994) 146-187.
- Noomen, P.N., 'Hachens en Wachens: Feit en fiksje yn midsieusk Fryslân', in: R.H. Bremmer, L.G. Jansma en P. Visser ed., *Speculum Frisicum. Stúdzjes oanbean oan Philippus H. Breuker* (Leeuwarden/Leiden 2001) 3-22.
- Oudfriesche oorkonden*, 3 dln., P. Sipma ed. ('s-Gravenhage 1927-1941).
- Ottema, J.G., ed., 'Inhoud der Oude Friesche kronijk', in: *Oude Friesche Kronijken* II, 207-210.
- Poortinga, Y., *De palmridder van Lissabon* (Leeuwarden 1965).
- Quedam narracio de Groninghe, de Thrente, de Covordia et de diversis aliis sub diversis episcopis Traiectensibus (Een verhaal over Groningen, Drente, Coevorden en allerlei andere zaken onder verschillende Utrechtse bisschoppen)*, H. van Rij ed. (Hilversum 1989).
- Reimers, H., 'Die Lateinische Vorlage der "Gesta Frisiorum"', *De Vrije Fries* 35 (1939) 96-151.
- Richthofen, K. von, *Untersuchungen über Friesische Rechtsgeschichte*, 3 dln. (Berlijn 1880-1886).
- Romein, J., *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de middeleeuwen. Bijdrage tot de beschavingsgeschiedenis* (Haarlem 1932).
- Santing, C.G., 'Theodoricus Ulsenius, alter Agricola?', in: F. Akkerman en A.J. Vanderjagt, *Rodolphus Agricola Phrisius, 1444-1485. Proceedings of the international conference at the University of Groningen* (Groningen 1988) 170-180.
- Schama, Simon, *The embarrassment of riches: an interpretation of Dutch culture in the Golden Age* (Londen 1987).
- Schuur, J.R.G., 'De herkomst van het Karelsprivilege', *It Beaken* 67 (2005) 53-78.

- Sipma, P., 'In Aldfrysk kronykje', *It Beaken* 1 (1939) 122-125.
- Sipma, P., *De Saun Fryske Sélannen* (Assen 1940).
- Smalley, Beryl, *The study of the bible in the Middle Ages* (tweede druk, Oxford 1952).
- Smith, Anthony D., *Chosen peoples* (Oxford 2003).
- Tilmans, K., 'De ontwikkeling van een vaderland-begrip in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne geschiedschrijving van de Nederlanden', in: N.C.F. van Sas ed., *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 7-54.
- Urkunden der Karolinger*, Die, dl. I., E. Mühlbacher ed., *Monumenta Germaniae Historica* I (Hannover 1906).
- Verhoeven, G., en J.A. Mol ed., *Friese testamenten tot 1550* (Leeuwarden 1994).
- Vries, O., *Het Heilige Roomse Rijk en de Friese vrijheid* (Leeuwarden 1986).
- Vries, O., 'Naar ploeg en koestal vluchtte uw taal'. *De verdringing van het Fries als schrijftaal door het Nederlands (tot 1580)* (Leeuwarden 1993).
- Vries, O., 'Staatsvorming in Zwitserland en Friesland in de late middeleeuwen. Een vergelijking', in: J. Frieswijk e.a. ed., *Fryslân, staat en macht. Bijdragen aan het historisch congres te Leeuwarden van 3 tot 5 juni 1998* (Hilversum/Leeuwarden 1999) 26-42.
- Vries, O., 'De stêden oan it roer. It tiidrek fan stedske supremasy yn Fryslân (1482-1486)', *It Beaken* 62 (2000) 73-99.
- Vries, O., *Asega, is het dingtijd? De hoogtepunten van de Oudfriese tekstoverlevering* (Leeuwarden/Utrecht 2007).
- Waterbolk, E.H., *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving; opkomst, bloei en verval van de Friese historiografie in de zestiende en zeventiende eeuw* (Groningen 1952).
- Worp van Thabor, Kronijk van Friesland, boek IV*, J.G. Ottema ed. (Leeuwarden 1850).
- Zijlstra, S., *Het geleerde Friesland – een mythe? Universiteit en maatschappij in Friesland en Stad en Lande ca. 1380-1650* (Leeuwarden 1995).